گـۆڤـاری زانـکۆی ڕاپـەڕیـن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين
E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI: https://doi.org/10.26750/v36acg38
ڕێـکەوتـی وەرگـرتـن: ٢٠٢٥/٠٦/١٠
ڕێکەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٥/٠٨/٢٥
ڕێـکەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٦/٠٣/٢٠

گۆڕانکارییە سیاسییەکانی دەرەوەی دەوڵەتی میدیا(٧٠٠-٥٥٠پ.ز)

هیمن ڕشید درویش[١] - حلمی رسول ڕضا[٢]
hilmi.rasool@our.edu.krd - Hemin.darwish@garmian.edu.krd
[١]بەشی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەت، زانکۆی گەرمیان، کەلار، هەرێمی کوردستان، عێراق.
[٢]بەشی مێژو، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی ڕاپەڕین، ڕانیە، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە:

ماوەی فەرمانڕەوایەتی دەوڵەتی میدیا بە یەکێك لە قۆناغە گرنگەکانی مێژوی ڕۆژهەڵاتی کۆن دەژمێرێت، چونکە کاریگەری زۆری لەسەر شارستانی و دەوڵەتەکانی دوای خۆی هەبوە. بەهاتنی میدییەکان بۆسەر زەوییەکانی بانی ئێران و جێگیربونیان و گونجانی کەش و هەوای ناوچەکە بۆیان، سیستەمی سیاسی دەرەوەی خۆیان کە فراوانخوازی و ڕزگاربون لەژێر دەسەڵاتی ئاشورییەکان بوە پەرەپێداوە، ئەم سیستەمە سیاسییە لەسەردەستی دیاکۆ دروست دەبێت و لەسەردەمی کیاکسار (هوەخشترە) دەگاتە ترۆپك. هەر وەك لە ئەنجامدا میدییەکان بون بە پرۆسەی یەکگرتن لەگەڵ توانای دراوسێکانیان وەك بابل، ئاشورییەکانیان لەسەر گۆڕەپانی سیاسی سڕییەوە. ژمارەیەك لە گەورەی میدییەکان لەهەمان سەرەتای دەسەڵاتی کۆرشی دوەم و ئەستیاگسی کۆتا پاشای میدی قازانجی خۆیان لەهاوکاری کۆرشی فارسی بینیەوە و لەم ڕووەوە ڕۆڵی سەرەکیان لە لەناوچونی دەوڵەتی میدی و سەرهەڵدانی دەوڵەتی هەخامەنشینی بینی. سەرەڕای هەمو ئەو کارە زانستیانەی ئەنجامدراون، هێشتا پەیوەندی سیاسی دەرەوەی میدیا یەکێکە لە ئاڵۆزترین بابەتەکانی مێژوی سیاسی ڕۆژهەڵاتی کۆن و ناڕونییەکی زۆری پێوە دیارەو تاوەکو ئێستا بەشێوەیەکی ورد توێژینەوە و خوێندنەوەی لەسەر نەکراوە. توێژینەوەکە باس لەگرنگترین ئەو گۆڕانکارییە سیاسیانەی دەرەوەی دەوڵەتی میدیا دەکات لەنمونەی دەوڵەتانی وەك ئاشور-ئۆرارتی-ئەسکیتییەکان-بابل و ...تاد، و زیاتر بەشێوەیەکی بابەتیانە لەسەر بنەمای میتۆدی (وەسفی-شیکاری) و بەراوردکاری ڕاڤە و شرۆڤەی گۆڕانکاری و ڕوداوەکان کراوە.

کلیلە وشەکان: سیاسەتی دەرەوە، دەوڵەتی میدیا، ئاشورییەکان، کیاکسار.

Political Changes External to The Median State (700-550 BC)

Hemin Rashid Darwesh[1] – Hilmi Rasool Raza[2]

[1]Department of Social Sciences, College of Basic Education, University of Garmian, Kalar, Kurdistan Region, Iraq.

[2]Department of History, College of Humanity Science, University of Raparin, Ranya, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract

The rule of the Median country is considered as one of the periods in the history of ancient east, because in many ways which had a great influence on the civilization and countries after it. The Median nation by came to heights of Iran and after settling on this land, the water and air of the region were suitable for settlement. They developed their own external political system, which was expansionism and liberation from Assyrian dominion. Diako founded this political system and it reached its peak of development under Kiaksar. Eventually, it was the Medes who, in agreement with the ability of their neighbors such as Babylon, removed of the Assyrians from the political field. A number of Median commanders at the beginning of the govern of Cyrus II and Astyages the last Median kings advantaged from the help of Cyrus the Persian and In this regard, they played a major role in the devastation of the Median nation and the rise of the Achaemenid nation. Despite all that has been done, the Political history external the media is one of the most complicated topics in the political history of the Old East and still remains very unclear. Although, it has not been completely studied, this paper discusses the most significant political changes external of the Median nation, with nation such as Assyria, Orthodoxy, Scythians, Babylon, etc., which is more objectively based on the method (description-analysis) and comparative interpretation of changes and events.

Keywords: Foreign Policy, Median State, Assyrians, Kiaksar.

پێشەکی:

میدییەکان یەکێکن لە هۆزە ئارياييەکان و لە کۆتاييەکانی هەزارەی دوەمی پ.ز بەرەو بانی ئێران کۆچيان کردوە، لە نیوەی دوەمی سەدەی هەشتەمی پ.ز بە هۆکاری دۆخی سیاسی نائارام لەناوچەی زاگرۆس لەلایەن دیاکۆوە توانی هەمو هۆزەکان یەکبخات و دەوڵەتی میدی بنیادبنێت، ئەم دەوڵەتە لەسەردەمی کیاکسار دەگاتە ئەوپەڕی هێز و دەسەڵات و لە دەوروبەری ٥٥٠پ.ز لەلایەن دەوڵەتی هەخامەنشینیەکانەوە کۆتايی بەم دەوڵەتە دێت.

کۆنترین بەڵگەی بەردەستی هۆزە کۆچەریە ئارياييەکان بۆ ناوچەکانی زاگرۆس و بە تايبەتی میدییەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆیەمی پ.ز، بە پشت بەستن بە نوسراوەکانی (شەلمانسەری سێیەم Shalmaneser III ٨٥٨-٨٢٤پ.ز) لە بونی ئەم نەتەوەیە لەناوچەی ڕۆژئاوای ئێران و خستەڕوی باجدانی ئەوان بە پاشای ئاشور باس دەکات، ئەم نەتەوە بەشێوەی یەك لەدوای یەك بە بەستنی پەیوەندی سیاسی-ئابوری و کولتوری لەگەڵ نەتەوەکانی ناوچەکانی دەوروبەری وەك ئیلامییەکان و ئۆرارتییەکان، پاشان لەگەڵ نەتەوەکانی ناوچەکانی کوردستان-ئاسیای بچوك و ئەرمەنستان بەست،

لەکۆتاییدا بە بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ بابلییەکان لە ناوچەی باشوری میسۆپۆتامیا(وڵاتی دوروبار) توانیان شکست بە ئاشورییەکان بهێنن و پایتەختەکەیان(نەینەوا) لەساڵی ٦١٢پ.ز داگیربکەن.

بەسەرکەوتنیان بەسەر ئاشورییەکان، میدییەکان توانیان دەسەڵاتی فراوانیان لە ڕۆژئاوای زاگرۆس-باکوری وڵاتی دوروبار-ئاسیای بچوك و ئەرمەنستان هەبێت، ئەم سیاسەتەی پاشاکانی میدیا تاوەکو شکستیان بەرامبەر فارسەکان درێژەی هەبو، گواستنەوەی سیاسەتی میدییەکان بۆ فارسەکان بەواتایی سڕینەوەی کاریگەری سیاسی و توانای ئەم نەتەوەیە نەبو، بەڵکو سەرکەوتو بون لەوەی دەسەڵاتی سیاسی و کاریگەری خۆیان تاوەکو دو سەدەی دیکە لەژێر ناونیشانی فەرمانڕەوایی پاشایەتی هەخامەنشینی درێژە پێبدەن، چونکە گواستنەوەی دەسەڵات لە میدییەکانەوە بۆ فارسەکان بەچەشنێك بو کە نەتەوە ڕۆژئاواییەکان هەمان دەوڵەتی فارسەکانیان بە میدییەکان ناوبردوە و نوسەرانی وەك هیرۆدۆتس دواتر شەڕەکانی یۆنان و فارسەکان بە شەڕی یۆنان و میدییەکان ناوبردوە.

گرنگی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە گرنگیدەدات بە پەیوەندی سیاسەتی دەوڵەتی میدیا، بەتایبەت بەڕوی دەرەوەدا و کاریگەری ئەم سیاسەتە لەپەیوەندییەکانی لەگەڵ دەوڵەتانی دەوروبەردا کە ویستویانە لەکاتی لاوازی دەوڵەتەکە لەگەڵیان ڕوبەڕو ببنەوە و لەکاتی بەهێزیشدا هاوپەیمانیەتی لەگەڵدا ببەستن.

هۆکاری هەڵبژاردنی توێژینەوەکە:

هەڵبژاردنی ناونیشانی ئەم توێژینەیە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، هەرچەندە لێکۆڵینەوەکانی مێژوی دەوڵەتی میدیا زیاتر بەزمانی بیانی بونە، کەچی بەشێوەیەکی ورد بایەخی زۆر بە گۆڕانکاری سیاسی دەرەوەی ئەم دەوڵەتە نەدراوە و هۆکار و هاتنەپێشەوەی ئەو ڕوداوانەی بونە هۆی دروستکردنی ئەو گۆڕانکاریانە؛ بە وردی ڕون نەکراوەتەوە.

ئامانجی توێژینەوە:

خوێندنەوەیەکی زانستی بۆ سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتی میدی بکرێت، کە چۆن ئەم دەوڵەتە دەسەڵاتی خۆی بەسەر پانتایی جوگرافیایی ڕۆژهەڵاتی کۆن لەو سەردەمەدا سەپاندوە و بونەتە دەوڵەتێکی بەهێز، خستنەڕوی زانینی کۆمەڵێك ڕاستی مێژویی لە سەردەمێکی پڕ لە گۆڕانکاریدا ئامانجێکی دیکەی توێژینەوەکەیە.

کێشەی توێژینەوە:

بێگومان هەر توێژینەوەیەکی زانستی لەسەر هەر بابەتێك بێ کێشە نابێت، کێشەی سەرەکی لەم توێژینەوەیەدا ڕاڤەکردن بوە بۆ ئەو نوسین و بەڵگەنامە شوێنەواریانەی کە لەسەر دەوڵەتی میدیا لەلایەن بێگانە و دوژمنەکانیانەوە بەدەستهاتون.

میتۆدی توێژینەوەکە:

لەم توێژینەوەیەدا بە پشتبەستن بە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی لەڕوداو و پێشهاتەکان باس کراوە و لایەنە شاراوەکانی ڕونکراوەتەوە و بەشێوەیەکی بابەتیانە لەسەر بنەمای میتۆدی(وەسفی-شیکاری)، بەراوردکاری ڕاڤە و شیکردنەوەی گۆڕانکاری و ڕوداوەکان کراوە.

پێکهاتەی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە لە پێشەکیەك و سێ باس و دەرئەنجام و لیستی سەرچاوەکان پێکهاتوە، باسی یەکەم: سنوری جوگرافیای دەوڵەتی میدیا. باسی دوەم: سیستەمی حکومڕانی دەوڵەتی میدیا. باسی سێیەم: سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتی میدیا. لەکۆتایدا گرنگترین ئەو دەرئەنجامانە دەستنیشانکراوە کە توێژینەوەکە پێیگەیشتوە.

باسی یەکەم: سنوری جوگرافیای دەوڵەتی میدیا(ماد)[1]

بەبێ جوگرافیا مێژو بونی نییە، زیادەڕۆی نییە گەر بگوترێ گەورەترین فاکتەر لەدروستکردنی مێژودا، جوگرافیایە (ئەلخەلیل،٢٠١٣: ٢٧).

ناسینی جوگرافیای میدیا دەتوانرێت پانتاییەکی باشتر بۆ خوێندنەوەی مێژو و سیاسی ئەم ماوەی فەرمانڕەوایەتییە دروست بکات، لەسەرچاوە جیاوازە مێژوویی و شوێنەوارییەکانی میدیا، سنورێك بۆ دەوڵەتی میدیا دیاریکراوە کە بنەچەی سەرچاوە یۆنانییەکانە؛ لەکاتێکدا سنوری دەوڵەتی میدی لەپێش دروستبونی دەوڵەت جیاوازە لە سنوری دوای دروست بونی دەوڵەت و فراوانخوازییەکانیان(سایکس،١٣٥٥: ١٤٥).

یەکەم: سنوری دەسەڵاتی میدیا لەپێش دامەزراندنی دەوڵەت

بە لێوردبونەوە بە سەرچاوەی ئاشوری و بەڵگە شوێنەوارییەکان، سنوری دەسەڵاتی میدی لەم ماوەیەدا لە ناوچەی کەنگاوەر(نزیك کرماشان) و هەمەدان بەرەولای ناوچەی ناوەندی ئێران درێژدەبویەوە، واتە لەباکورەوە بە (زنجیرە چیاکانی ئەلبورز) و لە باکوری ڕۆژئاوا بە (سنوری بیجار تا میانە) و لە ڕۆژئاواوە (تا ناوچەی کرماشان و باکوری لوڕستان) و لە باشوری ڕۆژئاوا (تا ناوچەی یەزد و فارس)، لە باشور و باشوری ڕۆژهەڵات (بە دەشتەکانی ناوەند) و لە باکوری ڕۆژهەڵات (تا ناوچەی دامغان) دەگەیشت، نەتەوەی میدی لەم ماوەدا لەگەڵ پاشایەتیماننا[2] و ئەلپی[3]و ویلایەتەکانی گیزل بوندا[4]و پارسوا[5]سنوری هاوبەشیان هەبوە (ملازادە و طاهری،١٣٩٤: ١٥١). بڕوانە نەخشەی ژمارە(١)

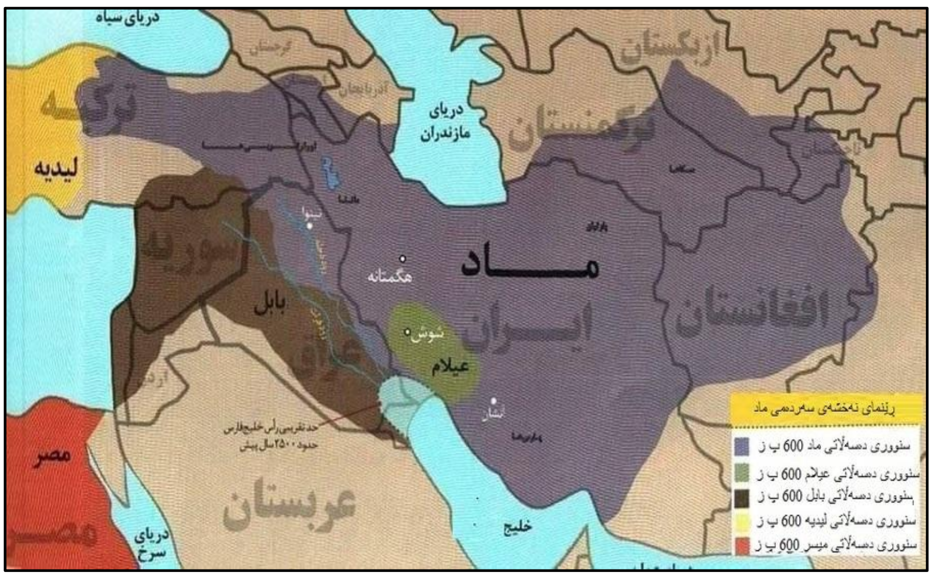

نەخشەی ژمارە(١)سەرچاوە: (ملازادە و طاهری،١٣٩٤: ١٥٥)

دووەم: سنوری دەسەڵاتی میدیا لەپاش دامەزراندنی دەوڵەت و فراوانخوازیەکانی

دیاکۆنۆف لەکتێبی "مێژوی میدیا" سنوری نزیکی دەوڵەتەکەی لەوپەڕی فراوانخوازیدا بەم شێوەیە دیاریکردوە: ((میدیا بە واتای فراوان دێت سەرزەوییەکانی میدیا لە خۆرهەڵاتیەوە دەشتی کویر بوە "لەناوچەی خۆراسانی ئێستای ئێران"، لە باکوری خۆرهەڵاتییەوە لوتکەی شاخەکانی ئەلبورزی ئێستا لەباشوری دەریای قەزوین، لەباکورەوە ڕوباری ئەرکسس"ئاراسی ئێستا" و وڵاتی ئەرمەنستان، لەخۆرئاواوە دەوڵەتی ئاشور، لە باشوریشەوە سەرزەوییەکانی پارس و وڵاتی ئیلام بوە)) (١٣٩٠: ٨٣). بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢)

نەخشەی ژمارە(٢)سەرچاوە: (ملازاده و طاهری،١٣٩٤: ١٥٥)

هارڤی پۆرتەر لەژێر ناونیشانی (سنوری میدییەکان و تایبەتییە سروشتیەکەی) دەڵێت: ((زۆرترین و باشترین زەوی میدییەکان چیای بوە، لقەکانی زاگرۆس لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو بیابان درێژدەبنەوە، زنجیرە چیایەك لە ڕۆخی دەریای خەزەرەوە کە بە ئەلبورز ناسراوە، لە باشوری ڕۆژئاواوە دەوری ڕوباری داوە و بەرەو باکور پەلوپۆ دەهاوێت، لەناو ئەم چیایانەدا بەرزی وەهای تێدایە دەگاتە(٣٠٠٠)مەتر، لەنێوان چیاکاندا دۆڵی بەپیت و فێنك بونی هەیە، بۆیە لەوێیش زۆرترین ژمارەی خەڵکی نیشتەجێ بون)) (١٩٩١: ٨٢).

درێژی ئەم وڵاتە لە باکورەوە بۆ باشور(٥٥٠)میل و پانیەکەشی لەخۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا(٢٥٠-٣٠٠)میل بوە، هەروەها ڕوبەری سەرتاسەری ئەو وڵاتە (١٥٠٠٠٠٠)میل چوارگۆشە بوە (ملازاده و طاهری،١٣٩٤: ١٩١). ئەم سنورە فراوانە بۆ چەند ویلایەتێك دابەشکرابو، لەگرنگترینیان ویلایەتەکانی فارس-ماننا-ئورارتی[٦]-ئەلیپی و ئەسکیتییەکان[٧] بون، کە ژمارەیەکیان سەربەخۆیی ناوخۆییان هەبو(ملازاده،١٣٩٣: ٧١). ماوەتەوە بڵێین کە وڵاتی میدیا لەسەردەمی کۆندا شوێنی تێپەڕینی چەند کاروانەڕێ بو، ئەم ڕێگایانە وڵاتی دوڕوبار و باشوری قەوقازی بە ئاسیای ناوەڕاست و هیندەوە دەبەستەوە(عەلی یێف،٢٠١٦: ٨٣).

باسی دوەم: دامەزراندنی دەوڵەت و سیستەمی حکومڕانی

لەکۆتاییەکانی هەزارەی دوەمی پ.ز بنەمای هۆز و خێڵ لەسەرخۆ کاڵ دەبێتەوە و یەکیان گرتوە و قەوارەیەکی تارادەیەك یەکگرتویان دروست کردوە، ئەم دیاردەیە بە باوەڕی (ف.ئێنگلس) یەکەم نیشانەی بەرچاوی دەسەڵاتی حکومەت بو(عەلی یێف،٢٠١٦: ٣٢٧)، هەندێك لە شایەتیەکانی دەربڕی پێکهاتنی کۆمەڵگە چینایەتیەکان و جیابونەوەی دامودەزگای حکومەت لەخەڵك(ئەگەر چی ڕەنگە بەتەواوی نەبوبێت) لەناوچە پێشکەوتوترەکانی ڕۆژئاوای میدیا لە دراوسێتی وڵاتی دوڕوباردایە. لە نمونە جۆراوجۆرەکاندا دەبینین کە چۆن لە بەستێنی هەڵوەشانەوەی پەیوەندیەکان و ڕێوشوێنە خێڵەکی و عەشیرەتیەکان و تاڵانی زەوی و زارە هاوبەشەکاندا، دەبێتە هۆی ئەوەی سەرکردەی هۆزەکان یەکبگرن و دەسەڵاتێکی هاوبەش دروست بکەن(عەلی یێف،٢٠١٦: ٣٢٧).

سەدەی حەوتەمی پ.ز یەکێك لە سەرنجڕاکێشترین سەردەمەکانی مێژوی ڕۆژهەڵاتی کۆنە، پێشهاتەکان و ڕوداوەکانی ئەم قۆناغە سەد ساڵەیە بە ڕادەیەك خێرا و بە گوڕ و تین ڕو یاندا کە هەندێك جار بەدواداچونیان بە ئەستەم دێتە پێش

چاو، ئەم سەدەیە لە ڕاستیدا سەدەی ڕوداوە مەزنەکانە، ئەم قۆناغە کاتییە کە شیکردنەوەمان بۆی دەبێت، دەکرێت وەکو سەدەی بە لوتکە گەیشتنی گەشە و هاوکاتیش ڕوخانی دەوڵەتە مەزنەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن ناوی لێ بنرێت، سەرهەڵدانی دەوڵەتە نوێیەکان لەجێگەی ئەو دەوڵەتە کۆنانەی کە ڕۆژگاریان بەسەر چوە، لە تایبەتمەندیەکانی دیکەی ئەم سەدەیەیە.

لەسەرەتاکانی ئەم سەدەیەدا ئاشور هێشتا لە لوتکەی دەسەڵاتی خۆیدا بو، بەڵام ڕوداوەکانی داهاتوی زۆر نزیك دەریان خست کە ئاشور ئیتر وازی لە گێڕانی ڕۆڵی قەڵای کولتوری جیهان هێنابو (عەلی یێف،٢٠١٦: ٤١٣).

بۆ ئەوەی لە سیستەمی حکومڕانی دەوڵەتی میدیا بکۆڵینەوە، سەرەتا پێویستە بچینە سەر کۆچی ئەم نەتەوەیە بۆ ئێران[٨] و دواتر ئەو فاکتەرانەی بونە هۆی یەکگرتوییان،گیرشمەن پێی وایە: دو ڕوداوی زۆر گەورە لەسەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایینی کاریگەرییان لەسەر مێژوی ڕۆژئاوای ئاسیا هەبوە، یەکەمیان کۆچی هۆزە ئارياییەکان و ئەوی تریان بەکارهێنانی ئاسن لەو ناوچەیە بوە (١٣٧٢: ٦٥)، نەتەوەکانی هیندۆئەوروپی لەکۆچکردنیان بۆ ناوچەکانی ڕۆژئاوای ئاسیا یان بانی ئێران ڕوبەروی حکومەتی بەهێز لەناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران نەبون و بە ئاسانی پێشڕەوییان کرد بۆ زنجیرە چیاکانی زاگرۆس، کەچی ڕوبەڕوی حکومەتە بەهێزەکانی وەك ئاشورییەکان و ئورارتیەکان و ...تاد بونەوە (گیرشمەن،١٣٧٢: ٦٦).

پێدەچێت کۆچی هۆزە ئارياییەکان و بەتایبەت میدییەکان لەسەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایینی تەنها بەهۆی دۆزینەوەی لەوەڕگەی باشتر نەبوبێت، چونکە کۆچکردن لەئاسیای ناوەڕاست و گەشکردن بەرێگەی دور بۆ گەیشتن بە ڕۆژئاوای ئاسیا دەبێت هۆکارێکی دیکەی ژیرانەی هەبێت، ڤەکۆلەر پلاگ بە وەرگرتن لە(ویلیام ئایرنس- William Irons) بە لێکۆڵینەوەکانی لەسەر پێکهاتەی شوانکاری و کۆچەرییەکان، پێی وایە قۆناغی کۆچی پێکهاتەی شوانکار و کۆچەرییەکان بۆ پاراستنی سەربەخۆی سیاسی و کەلتوری خۆیان بوە، چونکە دۆزینەوەی لەوەڕگەی نوێ پێویستی بە جوڵەی زۆر نیە، بێگومان میدییەکان هەلومەرجیان هەبو بۆ ئەوەی ببنە زلهێزێکی گەورە بەو لێهاتویانەی کە لە ئەنجامی کۆچکردندا بەدەستیان هێنابو (١٣٧٥: ٢٩٥).

ئەوەی لێرەدا گرنگە ڕوداوەکان و بەدوایەکدا هاتنیانە، ئەم هەڵکشان و داکشانە میدییەکانی گەیاندە ئەو بڕوایەی کە بەم پەرشوبڵاوییەوە ناتوانن ڕوبەڕوی ئیمپراتۆریەتی ئاشور ببنەوە، چونکە بەردەوام لەلایەن ئاشورییەکانەوە هێرش دەکرایە سەریان، لەهەمان کاتدا گەشتنە ئەو بڕوایەی کە تەنیا ڕێگەی ڕزگاربون یەکخستنی ڕیز و کۆکردنەوەی وزە و توانایانە، مێژوی مرۆڤەکان پێمان دەڵێت کە خواستی گەل بۆ ئازادی سەرکردەیەك دەخولقێنێ و ویستی ئەو گەلەی تێدا بەرجەستە دەبێت، ئەم حەزە و ویستی ڕزگاربونەش لەناخ و ڕۆحی میدییەکان چەکەرەی کرد، ئەوە بو دیاکۆ ئەو سەرکردە زرنگ و بوێرە و دڵسۆز و دانایەیان تێدا هەڵکەوت (ئەلخەلیل،٢٠١٣: ٣٩-٤٠).

یەکەم هەوڵەکان لە پێناو کۆکردنەوەی گەلانی پەرتەوازەی میدیا لەنیوەی دوەمی سەدەی نۆیەمی پ.ز دەبینرێت، ئەم بابەتە لانی کەم لە شەمشی ئادەدی پێنجەم (٨٢٤-٨١١پ.ز)[٩] ەوە دیارە، کە لە باسکردنی هێرشی سەربازی خۆیدا بۆ مادای تەنیا لە پاشا هاناشپروکا(هانازیرۆکا)[١٠] ناو دەبات، لەگەڵ ئەوەشدا باس لە هیچکام لە سەرۆك گوندەکان ناکات. دەکرێ لەمەشەوە بەو ئەنجامە بگەین کە مادای، واتە میدییەکان بەواتای وردی وشە، ملکەچی ڕێبەرێك لەدەسەڵات بون کە ئاشورییەکان و ئەوانی دیکە وەکو(پاشا) ناویان بردوە (عەلی یێف،٢٠١٦: ٣٣٤).

دروست کردنی سیستەمی کۆمەڵایەتی و سیاسی بۆ (هۆزەکانی میدیا)[١١] و دورخستنەوەی زیان و هەستکردن بە ئاسایش و هۆکارەکانی دەرەکیش، بەتایبەت مەترسی ئاشورییەکان هۆکاربون بۆ بەیەکگەیشتنی کۆمەڵگای پاشایەتی زۆر هۆزەکانی

میدیا، بۆ یەکگرتنی لەسەرخۆی میدییەکان و نەهێشتنی خاڵی لاوازی تیایاندا و ڕۆیشتنیان بەرەو سەرکەوتن و بەئەنجام گەیاندنی چاکسازیان لە سیستەمی سیاسی و کولتوریەکاندا، ئەمانە هۆکاربون بۆ دروست کردنی هاوشێوەیەك لە فەرمانڕەوایەتی، وەك قەڵا بەهێزەکانیان لەسنوری ڕۆژئاوایاندا ڕوبەڕوی ئاشورییەکان و لایەنەکانیتر بوەستنەوە(شەمیری،١٣٨٧: ٨٩) دزیی و چەپاوڵ و نەبونی ئاسایشی بەهێز لەکۆمەڵگای میدیا ئەو بارودۆخەی دروست کرد کە پێویستی بە دادوەرێك یان پارێزگارێك هەبێت کە بتوانێت کارەکانی ناوخۆیان ڕێکبخات و چارەسەریش بۆ کێشەکان بدۆزێتەوە و هەمو لایەکیش هەست بە لێپرساوێتی بکەن، بە دەربڕینێکی دیکە، ئاریاییەکان لە ڕێکخستنی باری کۆمەڵایەتی و سیاسیاندا دور لەگەڕانەوە بۆ سیستەمی هۆزایەتی، لەو ڕوەشەوە واتا ئابوری و سیاسیەوە کاریگەرێتی هۆزەکانی وڵاتانی دوروبەریان لەکۆنەوە لەسەر بو، کە پێویستیان بە دەوڵەتێك هەبو بۆ ئەوەی لە شارستانیەتی سەرەتایی ڕزگاریان بێ و دەسەڵاتی پاشایەتی بۆ خۆیان دروست بکەن و پشتاوپشت بۆیان بمێنێتەوە، لەم دانانە پاشا هەمو دەسەڵاتێکی هەبێت بۆ نەخشەی ئابوری و کولتوری و خاوەنی موڵك و ماڵی خۆشی بێت. ئەم بیرکردنەوەیە پلانی دارێژراوی پاشا بە نوسین داینا و بە ئەنجامی گەیاند(خدادادیان،١٣٧٦: ١٥٥).

دیاکۆنۆف لەو بڕوایەدایە کە پاشایەتی دیاکۆ[12] لەساڵەکانی دەوری ٧٨٨ و ٧٤٥پ.ز بوە (١٣٩٠: ٩٤)، یەکیتی هۆزەکانی میدیا سەرچاوە و هۆی سەرەکی پێکهاتنی دەسەڵاتی میدیا بوە، لەسەر ئەم بابەتە بۆچونی زۆر هەیە، بەناوبانگترینیان بۆچونی هیرودۆتسە، ناوبراو کەسێك بەناوی دیاکۆ بە یەکگرتنی هۆزەکانی میدیا و یەکەم پێکهێنەری دەسەڵاتی میدیا ناساندوە (106 :1952) ، دیاکۆ لەپێشدا سەرکردەی یەکێك لەهۆزەکانی میدیا بوە و لەناو هۆزەکەی خۆیدا جیگەی ڕێز بوە و لەژیری و لێزانیدا بەناوبانگ بوە، زۆربەی خەڵکی هۆزەکەی خۆی و بگرە خەڵکی لاوەکیش بۆ کردنەوەی گرێی گرفتەکانیان دەچونە لای وەك دادوەر هەڵبژێردرا، وای لێهات کە بیرۆکەی(ئەگەر دیاکۆ نەبێ وڵات دەشێوێ) دروست بو، دیاکۆ لەناکاو هەربۆخۆی ڕایگەیاند کە بەهۆی ماندویەتی و کاری زۆری خۆی تواناى پێڕاگەیشتن بەکاروباری خەڵکی و درێژەدانی ئەو ئەرکەی نیە و خۆی لە خەڵك دورخستەوە (سەرفراز و فەیرۆزمەندی،١٣٨٥: ٣٦-٣٧ ؛ زارع،١٣٩٥: ٨٩-٩٠).

خۆ کێشانەوەی دیاکۆ بوە هۆی پەرەسەندنی دزی و کاری خراپ لەنێو خەڵکدا، ئەو ئاڵۆزیە بو بەهۆی ئەوەی پیاوماقوڵانی هۆز لەکۆبونەوەکاندا ئەو باسە بێننە گۆڕێ کە پاشایەك هەڵبژێرن و دیاکۆیان بە شایستە زانی (تابانی،٢٠١٠: ١٧٩-١٨٠).

کارەکانی بنەڕەتی دیاکۆ تاڕادەیەك گۆڕینی کۆمەڵگای میدیا لە دەشتەکیەوە بۆ کۆیلەتی و دەستپێکی خاك داگیرکردن لەسەر بنەمای بەڕێوبردنی وڵات، هەروەها ئاڵوگۆڕ و ڕیفۆرم لەدەسەڵاتی نیزامی هۆزایەتی، بەشێوەیەك کە دەسەڵاتدارە سەرەکیەکان سەرۆك هۆزەکان بون، وەپێش خست، لەلایەکی دیکەشەوە شەڕو تێك هەڵچونی نێوان هۆزەکانی و چەوساندنەوەی هەژاران لەلایەن دەوڵەمەندەکان و هەڕەشەی دەرەکی بەردەوام بو بەهۆی یەکبونی هۆزەکانی میدیا و سەرئەنجام بو بەهۆی دامەزراندنی یەکێك لەناوەندەکانی گەورەی دەسەڵاتی ناوەندی لە دونیای ئەو سەردەم و پێکهێنانی ئیمپراتۆری میدیا (تابانی،٢٠١٠: ١٨١).

بەپێی گێڕانەوەی هیرۆدۆتس میدییەکان سیستەمێکی پاشایەتیان هەبوە کە تێیدا کوڕ جێگەی باوکی گرتۆتەوە، دەسەڵاتی میدییەکان بەزۆری بەسەر ویلایەتی جیاوازدا دابەش دەکرا، هەندێکیان ژیانێکی نیمچە سەربەخۆیان هەبو و لەلایەن فەرمانڕەوا ناوخۆیەکانەوە بەڕێوە دەبرا و ڕەنگە ئەوەندە وابەستەی حکومەتی ناوەند نەبوبن(128 :1952) ، هەر چوار پاشای میدییەکان سەر بەیەك خێزان بونە، بەمردنی یان کوژرانی یەکێکیان بەدەست دوژمنەکانیان، دەسەڵاتی

ئەویتر دەستی پێکردوە و کێشەی جێنشین لەئارادا نەبوە (ساکز،۱۹۷۹:۱۵۷)، بەحوکمی ئەوەی سیستەمی دەسەڵاتدارێتی میدییەکان، لەسەر چەند بنەمایەکی نیمچە دیموکراتی دامەزراوە، بۆیە هیچ کێشەیەك لەنێوان شەش هۆزە ناسراوەکەی میدیا نەبوە (جەمیل،۲۰۲۱: ۱۳۵-۱۳٦).

ئاغا دەوڵەمەندەکانی میدیا زۆربەی پۆستە حکومیەکانیان بەدەستەوە بو، پاشاکانیان شێوەی حکومەتی ئاشوری و ئورارتی پەیڕەو دەکرد،واتە پاشا هێز و دەسەڵاتی یەکەم بوە، ویلایەتەکانیان سەرەتا بچوك بون بەڵام دواتر فراوان بون، هەریەکەیان دەسەڵاتی نەتەوەیەکی تەواو یان چەند نەتەوەیەکیان لەخۆگرتبو، بەم ویلایەتانە دەوترا (خشثرپان) [١٣] (میرسعیدی،۱۳۹۰: ۲۳).

دەکرێت بەو چەشنە سیستەمی حکومڕانی دەوڵەتی میدیا لێکبدرێتەوە، سەرەتا سیستەمی هۆزایەتی بوە و خەڵك تەنها وابەستەی سەرۆك هۆزەکەیەتی، ئەگەر بێت و سەرۆك هۆزەکەی بەهێز نەبێت بارودۆخی ناوچەکە تێکدەچێت و دوژمنانیش بە ئاسانی دەتوانن بێتە سەریان، لەبەر ئەوە سەرۆك هۆزەکان کە خاوەن ئەنجومەنێکی هۆزایەتی بون وایان بەباش زانیوە کەسێك وەك دادوەر لەنێوان خۆیان هەڵبژێرن، و دیاکۆشیان بە شایستەی ئەو بەرپرسیاریەتە زانیوە. دواتر هەر سیستەمەکە هۆزایەتیە و دادەورێکیان هەڵبژاردوە سەرپەرشتیان بکات، دواتر دیاکۆ وەك پاشا ڕۆڵ دەبینێت و لەلایەن ئەنجومەنی سەرۆك هۆزەکانەوە هەڵدەبژێرێت، دەکرێت ئەمە یەکەم سیستەمی حکومڕانی بێت لە جیهاندا بەشێوەی هەڵبژاردن بوبێت. کەواتە لەسەردەمی یەکەم پاشای میدییەکان سیستەمی حکومڕانی پاشایەتی بوە ، چونکە دیاکۆ لەلایەن سەرۆك هۆزەکانەوە بەهەڵبژاردن چوەتە سەر دەسەڵات. لەسەردەمی فرائورتسFravartis ٦٧٥-٦٥٣پ.ز هەمان سیستەمی پاشایەتی باوکی پەیڕەو کراوە. لەسەردەمی کیاکسارCyaxares ٦٢٥-٥٨٥پ.ز لەدوای گۆڕانکاریەکان و ڕوبەڕوبونەوە لەگەڵ دەوروبەر بەتایبەت دەوڵەتی ئاشور تێگەشتن لەوەی تەنها سیستەمی پاشایەتی نابێتە هۆکارێك بۆ مانەوە و پاراستنی سنورەکانی قەڵەمڕەوی دەوڵەتی میدیا و ئەمەش وای کرد بیر لە جۆرێکی دیکەی سیستەمی حکومڕانی بکەنەوە، ئەویش سیستەمی حکومڕانی پاشایەتی سەربازی بو، لەبەر ئەوەی بڕیار دەدات پاشایەکی سەربازی بێت و هێزی سەربازی بکات بە پشتیوانی خۆی. ئەم سیستەمە بەردەوام دەبێت تاوەکو سەردەمی ئاستیاگس[١٤] ٥٨٥-٥٥٠پ.ز و کە دەسەڵاتێکی ناوەندی پەیڕەو دەکات، لەو دەسەڵاتە ناوەندییەدا بۆچونی ئەنجومەنی پیران و پیاوانی ئایینی کەمتر لەبەرچاو دەگیرێت و دەسەڵاتی پاشا بەرەو گەندەڵی دەچێت و بارودۆخی ناوخۆی دەوڵەت لاواز دەبێت و کەسە نزیکەکانی لێی هەڵدەگەڕێنەوە، هەر ئەم جۆرە سیستەمەش دەبێت بەهۆکارێکی دیاری ڕوخانی دەوڵەتەکە.

باسی سێیەم/ سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتی میدیا

یەکەم:سیاسەتی دەرەوەی دیاکۆ

دەوڵەتی ئاشوری پێنج سەد ساڵ حوکمی بەشێکی زۆری ڕۆژهەڵاتی کۆنیان کردوە و یەکەمین نەتەوەیەك سەرپێچیان کردن میدییەکان بون کە لە پێناو ئازادی شەڕیان دەکرد و بون بە نمونە بۆ نەتەوەکانی تری ئاسیا بۆ ئازادی و سەربەخۆی (سایکس،۱۳۵۵: ۱٥٤)، ئاشورییەکان بۆ چەندین ساڵ هەڵمەتی وێرانکەریان بۆ سەر خاکی میدییەکان ئەنجامدا، بەجۆرێك لە نوسراوەکانیاندا باسی لەشکرکێشی پاشاکانی وەك (شەلمانسەری سێیەم٨٥٨-٨٢٤پ.ز -شەمشی ئەدەدی پێنجەم٨٢٤-٨١١پ.ز و سارگۆنی دوەم٧٢١-٧٠٥پ.ز) یان کردوە، کە چۆن لەو هێرشانەدا زیانی گیانی و دارایی زۆر بەر خەڵکی میدیا کەوتوە، ئەم هۆکارە بونە هۆی ئەوەی کە یەکێتی بیر لە چارەسەرێکی کارا بکەنەوە (گرشویچ،۱۳۸۷: ۹٦؛ رزقانه، بدون سنه الطبع: ٤١٤)، ئاشورییەکان باوەڕیان وابو هۆزەکانی میدیا دوای یەکگرتنیان بونە هێزێك لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتەکەیاندا کە حسابیان بۆ بکرێت (خدادادیان،۱۳۸۳: ۱۳٦؛علي،بدون سنه الطبع: ٥٤).

میدییەکان لەسەردەمی دیاکۆی دامەزرێنەرەوە بەدوای هاوپەیمانێك گەڕاون، بۆ ئەوەی وڵاتەکەیان لە دراوسێکان و ئاشورییەکان بپارێزن (جەمیل،٢٠٢١: ١٣٠)، یەکەم کاری سیاسی دەرەوەی دیاکۆ هاوپەیمانی بوە لەگەڵ دەوڵەتی ئورارتی دژ بە دەوڵەتی ئاشوری، هەربۆیە کاتێ پاشا سارگۆنی دوەم (٧٢١-٧٠٥پ.ز) چوە سەر دەسەڵات، هێرشێکی بۆسەر دەوڵەتی ئورارتی لەسەردەمی "ڕۆسای یەکەمRusa I(٧٣٥-٧١٤پ.ز) پاشایدا و بۆسەر هاوپەیمانیەکانی پاشای میدی دیاکۆ ئەنجامدا، سارگۆنی دوەم توانی هاوپەیمانیەتیەکە تێکبدا و لەگەڵ ئەوەشدا هەستا بە دورخستنەوەی دیاکۆ و خێزانەکەی بۆ شاری حەما لە سوریا (ئەحمەد و ڕەشید،٢٠١١: ١٨٢).

لەدوای ئەم سەرکەوتنە ئاشورییەکان هەندێك مەرجیان خستوەتە سەر میدییەکان، وەکو:

١-ساڵانە باج بدەن بە دەوڵەتی ئاشور.

٢-هاوکاری دارایی سوپای ئاشورییەکان بکات.

٣-لە تەنگانەدا سوپای میدیا بچێت بۆ یارمەتی دەوڵەتی ئاشور (قەفتان،٢٠٠٥: ٨٧).

ئەمەو فاکتەری تۆڵەی ئاشورییەکان، پاڵنەرێکی دیکەی میدییەکان بوە، کە هاوپەیمانی لەگەڵ بابلییەکان ببەستن، یەکەم هاوپەیمانی لەنێوان(موشزب-مەردۆخ) (٦٩٢-٦٨٩پ.ز)پاشای بابل و دیاکۆی پاشای میدییەکان بوە (اوتس،١٩٩٠: ١٩٩)، کە لەساڵی(٦٩١پ.ز) بوە، بەڵام دوای ئەوەی سوپای (موشزب-مەردۆخ) لەشەڕی (خالولی-Halule)[١٥] لەسەر ڕوباری دیالە دەشکێ، هەوڵەکە سەرکەوتو نابێت (ساکز،١٩٧٩: ١٧٥).

دوەم: سیاسەتی دەرەوەی فرائورتس

لەسەرەتادا فرائورتس سیاسەتی باوکی پەیڕەو دەکرد، دەیزانی میدییەکان هێشتا ئەوەندە بەهێزنین خۆیان لە ئاشورییەکان ڕزگار بکەن، بۆیە بەردەوام باجی دەدا بە ئاشور و لەهەمان کاتدا ئەو ناوچانەی کە لەسەردەمی باوکیدا بە میدیاوە نەبەسترابو (بەتایبەت ناوچەی پارسەکان)، بە دەوڵەتەکەی لکاند. دوای ئەوە پاشای میدیا پارسی ژێردەستە کرد، بەهێزبو و دەستی کرد بە ملکەچیکردنی بەشەکانی دیکەی بانی ئێران (رجبی،١٣٨٠: ٨٠؛ پیرنیا،١٣٩١: ١٦١).

سەرچاوەی بەردەست وەك سەرچاوەی یۆنانی و گێڕانەوە بەجێماوەکانی وڵاتی دوروبار لەبارەی پەیوەندی میدی و فارسەکان (هەخامەنشینەکان) لەپێش دامەزراندنی دەوڵەتی هەخامەنشینی زانیاری جیاواز و هەندێ جار دژبەیەك دەخەنەڕو (ایمانپور، بدون سال چاپ :٧٣)، بەپێی گێڕانەوەکانی هیرۆدۆتس لەسەردەمی فرائورتس میدییەکان توانیان فارسەکان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان و بیکەن بە باجدەری خۆیان (148-147 :1952)، هەندێ لە مێژونوسان ئەم گێڕانەوەیەی هیرۆدۆتس یان پەسەند کردوە و لەوباوەڕەدان کە فرائورتس لەدەوروبەری ساڵی ٦٨٠پ.ز (چیش پیش)ی کوڕی هەخامەنش فەرمانڕەوای فارسی خستوەتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە (شهبازی،١٣٥٠: ٣١؛اومستد،١٣٨٨: ٤٢).

لەسەردەمی پاشای ئاشور سەنحاریب (٧٠٤-٦٨٠پ.ز) بەهۆی سەرقاڵبونی بە دامرکاندنەوەی ئاژاوە و یاخیگەرایی لە وڵاتی بابل و ئیلام و سوریا، پاڵەپەستۆی ئاشورییەکان لەسەر ناوچەی زاگرۆس لاواز بو، ئەمەش هەلێکی لەبار بۆ پاشای میدییەکان هاتبوە ئاراوە، بۆیە لەو قۆناغەدا فرائورتس دەسەڵاتی تەواوی خۆی بەسەر وڵاتی میدیادا دەکێشێت (ئەلخەلیل،٢٠١٣: ٦٧؛ پرویز، بدون سال چاپ: ٢٧-٢٨).

فرائورتس توانی هاوپەیمانییەك گرێبدات لەگەڵ ئەسەرحەدون(٦٨١-٦٦٩پ.ز)پاشای ئاشور، هەر وەك چۆن لەو پەیمانە سیاسیەدا هاتوە کە ئەم پاشایە گرێیداوە لەگەڵ سەرۆکی ئەو هەرێمانەی سەر بە ئیمپراتۆریەتی ئاشورین بۆئەوەی (ئاشوربانیپاڵ)ی کوڕی بێتە جێنشینی (ئەحمەد و ڕەشید،٢٠١١ : ٨٣).

گەشە و پەرەسەندنی نێوخۆی ١٠٠ساڵەی وڵاتانی میدی، پێکهێنانی یەکێتییەکان و گەشەی خێرای...تاد، هەمویان بەستێنیان بۆ پێکهێنانی هاوپەیمانی میدیەکان لەگەڵ هاوپەیمانی نوێی خۆیان، واتا کیمیرییەکان[١٦] لەبارکردبو (عەلی یێف،٢٠١٦: ٤١٨)، ئێمە بەڵگەی پێویستمان بۆ دیاریکردنی چۆنیەتی کۆچی کیمیرییەکان بۆ ناوچەی میدیەکان لەبەردەستدا نییە، بەڵام بەپێی ئەو زانیاریانەی لە سەرچاوە ئاشورییەکان بەدەستمان کەوتون، دەزانین ئەوان هاوپەیمانی میدییەکان بون و شانبەشانی یەکتر دژ بە ئاشورییەکان شەڕیان دەکرد (عەلی یێف،٢٠١٦:ل٤١٨)، هاوپەیمانیی میدیەکان و کیمیرییەکان هۆکاری تارادەیەك جێی مەترسی بو کە نوکی تیژی ڕوی لە دەوڵەتی ئاشور دەکرد،ماننا و بەشێك لە ئەسکیتییەکانیش لەماوەیەکی کەمدا بەم هاوپەیمانیەتە پەیوەست بون (پرویز،بدون سال چاپ: ٣٠-٣١).

شۆڕشی هاوپەیمانان دژی دەوڵەتی ئاشوری لە سەری ساڵی نوێی ئاشوری ٦٧٤یان٦٧٣پ.ز دەستیپێکرد، هۆکاری دەستبەجێی ئەم شۆڕشە هەوڵەکانی ئەسەرحەدون پاشای ئاشور بو بۆ دوبارە دیاریکردنی باج لەسەر میدیەکان، ئەم کارەی پاشا لەهەندێك نوسراوی ئاشورییەکان باسکراوە، لەسەرەتادا ویلایەتەکانی ("بیت کاری"کار کاشیKar Kashi-مادای و ساپارداSaparda)ی گرتەوە (دیاکونوف،١٣٩٠: ١٨٣)، مامی تیارشۆ فەرمانڕەوای(مادای) و فرائورتس فەرمانڕەوای(بیت کاری) و دوسانی فەرمانڕەوای(ساپاردا) بون، لەبەرئەوەی هەر سێ فەرمانڕەواکە لەیەك کاتدا دەستێوەردانیان کرد و لەگەڵ پاشای (ئەسکیتییەکان"ئیشپاکای-Ishpakai" و ماننا"ئاخسری-Akhseri") یەکیانگرت (کامرون،١٣٧٢: ١٣١).

دیارە خواستی خەڵکی کاریگەری زۆری لەسەر تەشەنەکردنی شۆڕشەکە هەبو، هەمو ئەو نەتەوانە ساڵانێکی زۆر بەرگەی ستەمی ئاشورییەکانیان گرت بو ئامادەبون بچنە پاڵ ئەم شۆڕشە، فرائورتس بە ڕابەری ئەم شۆڕشە هەڵبژێراوە (گرشویچ،١٣٨٧: ١٨٣).

شۆڕشەکە وەك ئاگرێکی کۆنترۆڵنەکراو بڵاوبویەوە و زۆری نەخایاند پانتاییەکەی سنوری سێ ویلایەتە سەرەکیەکەی تێپەڕاند، سەربازەکانی فرائورتس قەڵای (کیشە سو)یان لەناوچەی کیشەسو (دەکەوێتە دێی ئیمام زادە لە پارێزگای هەمەدانی ئەمڕۆ) داگیرکرد (مجیدزادە،١٣٧٦: ٣٢٧)، لەم کاتەدا فارسەکان لەگەڵ میدیەکان یەکیانگرتبو، بەهاوکاری ئەوان لەناوچەکانی زاگرۆس پێشڕەوی دەکرد و چەند قەڵایەکی ئاشوریان لە خاڵە جیاوازەکان داگیرکرد (گرشویچ،١٣٨٧: ١٨٤)، دۆخی ئاشورییەکان لەڕادەبەدەر نالەبار بو، بەتایبەت لە ڕۆژئاوای دەوڵەتەکە، واتە سوریا-فینیقیە و میسر یاخیبون و ئاژاوەگێڕی سەری هەڵدابو، ئەسەرحەدون لەساڵی ٦٧٢پ.ز هەوڵیدا لەگەڵ فرائورتس بچێتە دانوسانەوە، فرائورتس کە وا دیار بو دڵنیابو لە سەرکەوتن بەسەر ئاشوردا، ئامادەنەبو دانوسان بۆ ئاشتی بکات (بجنوردی،١٣٩٣: ٤٢٧)، لەلایەکی ترەوە ئەسەرحەدون هەوڵیدا تۆوی ناکۆکی لەنێوان هاوپەیمانەکاندا بچێنێت، بۆ ئەم مەبەستەش بەجیا لەگەڵ سەرکردەکانی تردا کەوتە دانوسانەوە، پاشای نوێی ئەسکیتییەکان پارتاتوا (٦٧٣-٦٥٣پ.ز) لەسەر پێشنیاری ئاشورییەکان ڕازی بو بچێتە دانوسانەوە، دۆستایەتی و هاوپەیمانییەکەی لەگەڵ ئاشور بە هاوسەرگیری لەگەڵ کچی ئەسەرحەدون دانا. هەرچەندە سەرکەوتنی شۆڕشەکە بە ڕۆیشتنی پارتاتوا ناتەواو مایەوە، بەڵام ئەم شۆڕشە لە ویلایەتەکانی بیت کاری-مادای و ساپاردا سەرکەوتنی بەدەستهێنا و هێزی ئاشورییەکان لەم ناوچانە لەناوبرا (دیاکونوف،١٣٩٠: ٢٥١-٢٥٣).

لە دوای ئەسەرحەدون یەکێك لەبەهێزترین پاشای ئاشورییەکان بەناوی(ئاشور بانیپاڵ ٦٦٨-٦٢٧پ.ز) هاتە سەر دەسەڵات، یەکێك لە ئامانجەکانی بەدەستهێنانەوەی ناوچە لەدەست ڕۆیشتوەکان بو، ئەو لەسەرەتادا بەرەو ناوچەی مانناییەکان چو کە کەسێك بەناوی(ئاخسری) دەسەڵاتدار بو، هێرشی ئاشورییەکان بۆ ئەم ناوچەیە بوە هۆی کشانەوەی

مانناییەکان و لەئەنجامدا داگیرکردنی ئیزیرتا(نزیك شاری بۆکانی ئێستا) پایەختی دەوڵەتی ماننای لێکەوتەوە، شکستی گەورەی ئاخسری لەم شەڕەدا تۆوی شۆڕشی لە ناوچەی مانناییەکان دامرکاندەوە و ئاخسری لەو جەنگەدا کوژرا، کوڕەکەی بەناوی (ئوئالی-Ualli) پەیمانی لەگەڵ ئاشورییەکان بەست و بون بەباجدەری ئاشورییەکان (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۲٦۰).

پێدەچێت ئامانجی دواتری ئاشور بانیپاڵ ناوچەی میدییەکان بوبێت، بەڵام ڕوداوێکی ترسناکی سیاسی لەمێژوی ئاشور بوە ڕێگری لەم کارە، ئەویش ڕاپەڕینی بەربڵاوی(شاماشاموکین ٦٦٨-٦٤٨پ.ز) برای ئاشور بانیپاڵ بو، کە لەلایەن ئاشورییەکانەوە بە پاشای بابل هەڵبژێردرابو، ئاشور بانیپاڵ دەیویست ئەو نەتەوە جیاوازانەی کە هاوکاری شاماشاموکین لەو ڕاپەڕینە کرد، کەپێدەچێت میدییەکان یەکێك لەوانە بوبن لەناوببات، وەك ئەوەی هیرۆدۆتس باسی لێوە دەکات کە فرائورتس لەگەڵ بەشێکی زۆر لە سوپاکەی لەو شۆڕشەی کە دژی ئاشورییەکان ئەنجامیدا کوژرا (Herodouts,1952:103-104)، هەندێك لە مێژونوسان پێیانوایە کوژرانی فرائورتس لەلایەن ئەسکیتییەکان بوە کە هاوپەیمانی ئاشورییەکان بون (گرانتوسکی و آخرون، بدون سال چاپ: ٦٩)، میدییەکان بۆ ماوەی ۲۸ساڵ بونەتە ژێردەستە و باجدەری ئەسکیتییەکان (فخري، ۱۹۸۰: ۲۱۳).

سێیەم: سیاسەتی دەرەوەی کیاکسار

کیاکسار بەخاوەن دیدگەیەکی ستراتیژی بەرفراوان و هەستێکی سیاسی واقعییانە و سەرکردەیەکی تایبەتمەند ناسرابو، لەهەمان کاتیشدا جەنگاوەرێکی کارامە بوە، هەمو هێز و توانای خۆی کۆکردبوەوە بۆ ڕزگارکردنی میدییەکان و هەمو گەلانی ڕۆژئاوای ئاسیا وەك (بابلییەکان-ئەسکیتییەکان و هەخامەنشینییەکان) لەژێر دەسەڵاتی ئاشورییەکان (ئەلخەلیل، ۲۰۱۳: ۸۱).

دوای دەستبەکاربونی، یەکەم کاری سیاسی دەرەوەی کیاکسار لەساڵی ٦۲٥پ.ز پلانی ئازادکردنی میدییەکان بوە لە ژێر دەستی ئەسکیتییەکان، کە بۆماوەی ۲۸ساڵ دەستیان بەسەر دەوڵەتی میدی گرتبو، بۆیە کیاکسار پلانێك دادەنێت بۆ لەناوبردنیان، ئەویش دوای ئەوەی گەورەکانیان میوانداری خوانێك دەکات و پاش سەرخۆشیان کومەڵ کوژیان دەکات(Herodotus,1950: 103)، بەو هۆیەوە توانیویەتی ژمارەیەکی زۆریان لێ بکوژێت، بەو جۆرە میدییەکان خۆیان لەژێردەستیان ڕزگارکردوە. دواتر هەوڵیداوە سوپای میدی بەشێوەیەکی پێشکەوتو و مۆدێرن ئامادەبکات، بەشێوەیەکی ڕێکوپێك سوپاکەی تۆکمە کردوە (مشکور، ۱۳٦۳: ۱٥٥)، بۆ فراوانکردنی خاکی وڵاتی خۆی لەلای خۆرهەڵات و باشورەوە هەوڵیداوە، بەشێك لەو خاکانەی خستونەتیە ژێر دەسەڵاتی خۆی، ناوچەکانی پارس بوە (مروان، ۲۰۰٦: ۹۱).

بەستنی هاوپەیمانی لەنێوان میدیا و ئیلام لە باشور و لەنیوان میدیا و بابل لە ڕۆژئاوا، گرنگترین هاوپەیمانی ستراتیژی لەگەڵ پاشای بابلی(کلدانی) نەبوبلاسەر-Nabupolassar(٦۲٦-٦۰٥پ.ز) دابو(مشکور، ۱۳٦۳: ۹٥)، تەنانەت بە هاوسەرگیری (ئەمیتس)ی کچی لەگەڵ نەبوخزنەسەریNebuchadnessar (٦۰٥-٥٦۲پ.ز) کوڕی نەبوبلاسەر بو، بەر لە پاشای ئاشوری(ئاشور بانیپاڵ)، نەبوبلاسەر فەرمانڕەوای بابل بو، بەڵام ئەو هەمیشە ئارەزوی سەربەخۆی وڵاتەکەی لە دەوڵەتی ئاشوری لە مێشك دەرنەچو، چونکە نەبوبلاسەر ئامانجی دوبارە دروستکردنەوەی دەوڵەتی بابل بو کە پێشوتر لەلایەن ئاشورییەکانەوە ڕوخابو و سەرباری ئەو زوڵم و زۆرەی کە پاشاکانی ئاشور لەبەرامبەر خەڵکی بابل دەیانکرد لەڕوی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسیەوە، لەم هاوپەیمانیەتە کیاکسار بەتەنیا هێزێکی تازەی ڕانەکێشایە پاڵ خۆی، بگرە هێزێکی گەورەی لە ئاشورییەکان کێشایەوە، کە دەکرا ڕۆژێك لە ڕۆژان دژ بە میدییەکان بەکاربهێنێت (رضائی، ۱۳٦٤: ۱٥۷).

كیاكسار درگی بەو هەمو ڕاستییانە كردبو، ڕەوشتی پێشەوایی كردن و سیاسەتە ڕاست و دروستەكەی بەڵگەی حەشاهەڵنەگری ئەو ڕاستیەن، ئەو دەیزانی ئامادەكردنی كەش و هەوای سیاسی هەرێمایەتی لەبار پێویستە بۆ گەشتن بە ئامانجە چاوەڕوان كراوەكەی، پاش كۆتاهێنانی ئامادەیی سەربازی و گرێدانی هاوپەیمانیەتی لەگەڵ دەرەوەدا، لەساڵی٦١٥پ.ز هێرشی بردە سەر دەوڵەتی ئاشور (سلیم،٢٠٠٠: ٤٣٠)، سەرەتا شاری ئاشور[17]پایتەختی كۆنی ئاشورییەكانی داگیركرد، بەگرتنی ئەم شارە پیرۆزە سەروەتێكی زۆریان بەدەستهێنا، ئەوەی لەنوسراوەكانی نەبوپلاسەر هاتوە، ئەو ئامادە نەبو لەداگیركردنی ئەم شارە هاوكاری كیاكسار بكات و تەنانەت ماتەمینی بۆ سوكایەتی بە پەرەستگای ئاشورییەكان و لەسەر زەوی ڕاكشا (دیاكونوف،١٣٩٠: ٢٧٩-٢٨٠)، دواتر بەرەو نەینەوا[18] ڕۆیشت، لەساڵی ٦١٢پ.ز سوپای میدیا و بابل لە ڕوباری دیالە یەكیانگرت و تاوەكو شوراكانی نەینەوا چونە پێش (گرشویچ،١٣٨٧: ٢٠٨).

لەدوای شكستی شاری ئاشور، پاشای ئاشورییەكان داوای هاوكاری لە ئەسكیتییەكان كرد، بەڵام ئەسكیتییەكان لەدۆخێكی خراپ خۆیان بینیەوە، چونكە لەلایەكەوە لەگەڵ بابلییەكان لە كێشمەكێشم بون و لەلایەكی دیكەشەوە ئامادەی شەڕ لەگەڵ میدییەكان نەبون، هۆكاری نیگەرانی پاشای ئاشور لە میدییەكان بو نەك بابلییەكان، پێدەچێت ئەگەر ئەسكیتییەكان هێرشی میدییەكان بوەستاندایە، ئاشورییەكان بەئاسانی دەیانتوانی بابلییەكان شكستپێبهێنن (پیرنیا،١٣٩١، ١٨٧)، ئەسكیتییەكان تیگەشتن لەوەی ناتوانن هاوكاری ئاشورییەكان بكەن و ئاشور شكست دەهێنێت، لەبەر ئەوە ئەو بەڵایەی بەسەر فراوەرتیش هێنایان بەسەر ئاشورییەكانیشیان هێنا، بۆیە هاتنە پاڵ میدییەكان (زرین كوب،١٣٧١: ٤٢).

كیاكسار و نەبوپلاسەر پێكەوە بەرەو نەینەوا كەوتنە رێ، ئاشورییەكان بەرگری لە شارەكەیان بەشەری ژیان و مردن دەزانی، گەمارۆی شارەكە بۆماوەی چەند مانگێك بەردەوام بو، برسێتی وای لەخەڵكی شار كرد بڕۆنە دەرەوە، وادیارە پاشای ئاشور(سین شار ئیشكۆ) لە كەوتنی شارەكەی دڵنیابویەوە، ئاگری لە كۆشكەكەی بەردا و خۆی و ئەندامانی بنەماڵەی پاشایەتی كە لە نەینەوا بون سوتاند[19] (زرین كوب،بدون سال : ١٠٧).

بەپێچەوانەی ئاشورییەكان كە توندوتیژترین ڕەفتاریان لەدژی خەڵكی ناوچە داگیركراوەكان بەكارهێناوە، باسەكان ئەوە دەردەخەن كە میدییەكان خراپ مامەڵەیان لەگەڵ خەڵكی هیچ ناوچەیەكی ئاشور نەكردوە و زیانیان بە پەرەستگاكان نەگەیاندوە، ژیانی خەڵكی شار و نیشتەجێبوەكانیان تێكنەداوە، دوای ڕوخانی دەوڵەتی ئاشور ژیان لە ناوچە نیشتەجێبوەكانی ژێر دەسەڵاتی میدییەكان ئاسایی بوەتەوە و دڵخۆش بون بەو دۆخە نوێیە (كرتیس،١٣٨٧: ٢١)، لەدونیای كۆندا هیچ مێژویەك نەبوە كە نەتەوەیەكی بێگانە دەوڵەتێك داگیربكات و خەڵكی ئەو دەوڵەتە بە كۆیلە نەكات، بەڵام میدییەكان كارێكی وایان نەكرد و نەتەوەی ئاشوریان بە ئارەزوی خۆیان جێهێشت تا وەك هاوولاتییەكی دەوڵەتی میدی درێژە بە ژیانی خۆیان بدەن(خنجی، بدون سال چاپ: ١٦٣)، ئێمە ئاگاداری ئەو باجانە نین كە بەسەر خەڵكی ئاشوردا سەپێنراوە، بەڵام ئەو ڕەزامەندییە كە بەدەستیانهێنا بەرامبەر بە دەوڵەتی نوێ دەتوانێت ئاماژەبێت بۆ ئەوەی باجەكان زۆر سوكتر بون لەسەردەمی ئاشورییەكان (زرین كوب،١٣٧٧: ٩٩).

ئاشور ئۆبالیت كۆتا پاشای ئاشورییەكان لەدوای شكستی نەینەوا بەرەو كرخەمیش(باكوری سوریا) ڕۆیشت و لەوێ لەلایەن فیرعەون نخاوی میسرییەوە پارێزگاری لێ دەكرا، لەگەڵ ئورارتییەكان كەوتە دانوسانەوە و داوای هاوكاری لەپاشای ئورارتییەكان كرد، پاشای ئورارتی لەبەهێزی دەوڵەتی میدییەكان ئاگادارب‌و، هێزی سەربازی نارد بۆ یارمەتیدانی ئاشور ئۆبالیت، ئەم كارەی لەنەریتی كۆندا ڕاگەیاندنی شەڕ بوە لە پاشای ئورارتی بۆ پاشای میدیا، بۆیە كیاكسار بە

سوپایەکەوە بەرەو ئورارتی بەڕێکەوت و بەسەرکەوتنی کیاکسار بەسەر ئورارتییەکان کۆتای هات و ئورارتییەکان بون بە ژێردەستە و باجدەری دەوڵەتی میدیا (سایکس،١٣٥٥: ١٦٤).

میدییەکان دوای ئەوە دەستکەوتێکی زۆریان لەگەڵ خۆیان برد و لە نەینەوا کشانەوە، لەکاتێکدا نەبوپلاسەر بەردەوام بو لە پێشڕەوی خۆی بەرەو ڕۆژئاوا و گەیشتنە شاری نوسیبەین، لەساڵی ٦١٠پ.ز میدییەکان گەڕانەوە بۆ داگیرکردنی ئاشور بە هاوکاری نەبوپلاسەر هێرشیان کردە سەر شاری حەڕان و داگیریان کرد، هۆکاری لە دەستدانی ئاشورییەکان لە حەڕان دەگەڕێتەوە بۆ دواکەوتنی هاوکاریەکانی میسر، کە لەکاتی خۆیدا نەگەیشتن (بکر،٢٠٠٥: ١٦٩؛رحمان،٢٠١٩: ١٣٥).

دواتر دەوڵەتی میدیا و بابل ناوچەکانی دەوڵەتی ئاشوریان لەنێوان خۆیان دابەشکرد، وڵاتی دوڕوباری خوارو و فەلەستین بون بە بەشی بابلییەکان و ئەوەی پەیوەست بو بە زاگرۆس و دەریاچەی وان بو بە بەشی میدییەکان (ولی و بصیری، ١٣٧٩: ١٨؛ فرح، بدون سال چاپ: ٨٤).

بەڕوخانی ئیمپراتۆریەتی ئاشور، ئیسکیتییەکان دۆستێکی گەورەیان لەدەستچو، سەرەڕای پەلکێشکردنیان بۆ ژێر دەسەڵاتی میدی بەڵام ئەسکیتییەکان هەمیشە هەلیان دەقۆستەوە و شەڕی میدییەکانیان دەکرد، بۆیە کیاکسار هێرشی بردە سەریان و تێکیشکاندن و ناچاریکردن بەرەو ڕۆژئاوا هەڵبێن و پەنابەنە بەر دەوڵەتی لیدیای دراوسێی دەوڵەتی میدیا. هێڵی سنوری نێوان ئەم دو دەوڵەتە ڕوباری هالیس(قیزیل ئیرماق) بو (مەخدوم،بێ ساڵی چاپ: ٤٠)، کیاکسار داوای لە ئیلیاتیسی پاشای لیدی کرد، تا ئەسکیتییە هەڵاتوەکانی ڕادەست بکاتەوە، بەڵام ئیلیاتیس داواکەی ڕەتکردەوە، بۆیە ساڵی(٥٩٠پ.ز) میدیا شەڕی لیدیای ڕاگەیاند و کیاکسار سەرکردایەتی سوپاکەی کرد و بەرەو ناوەندی ئەنادۆڵ چو. شەڕ بۆ ماوەی شەش ساڵ درێژەی کێشا، بەڵام هیچ لایەکیان شەڕەکەیان نەبردەوە، بەڕێکەوت ڕۆژێك خۆرگیراو تاریکی باڵی کێشا بەسەر ناوچەکەدا، هەردو لایەنی شەڕەکە گەشتنە ئەو بڕوایەی کە ئەم خۆرگیرانە توڕەبون و غەزەبی خواوەندە، بۆیە ئاشتیان ڕاگەیاند و هاوپەیمانیەتیەکیان مۆرکرد و بۆ پتەوکردنی ئەم هاوپەیمانیەش (ئاستیاگس)ی کوڕی کیاکسار و (ئەرینس)ی کچی ئیلیاتیس هاوسەرگیریان پێکهێنا (سایکس،١٣٥٥، ١٧١؛ رازی،١٣٤٧، ١٨-١٩)، لەدوای بەستنی پەیمان لەنێوان میدیا و لیدیەکان، کیاکسار فەرمانیدا شارێك لەڕۆژهەڵاتی ڕوباری هالیس دروست بکات، ئەم شارە حەوت دەروازەی هەبوە بەناوی (پتریا) کە لە ئەمڕۆدا بەناوی(قەڵای کەیکاوس)یان (کرکەس داغ) بەناوبانگە (خنجی،بدون سال چاپ:٤٤١-٤٤٢).

کەواتە لە دو دەیەی کۆتایی سەدەی حەوتەمی پ.ز میدییەکان نزیکەی هەمو نەتەوەکان کە لە باکوری ڕۆژئاوای ئێران نیشتەجێبون، وەك ئەسکیتییەکان-مانایيەکان-ئۆرارتۆییەکان و ئاشورییەکان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و لە تەنیشت بابلییەکان بەتواناترین هێزی ناوچەکە بون (دیاکونوف،١٣٩٠: ٢٩٢).

دوای سەرکەوتنی زۆر و داگیرکردنی فراوانترین خاکەکانی ناوچەی ئاسیای کۆن و ژێردەستەکردنی زۆرێك لە دەوڵەتان، کیاکسار بڕیاریدا دەوڵەتە گەورەکەی خۆی بنیاتبنێت بە پەیوەست بون بە ڕۆژئاوای دەوڵەمەند لەگەڵ شارە بازرگانیەکانی لیدیا و یۆنان، خولیای کیاکسار گەیشتن بو بەدەریای ئیجە، هۆکاری ئەمەش بۆ بەرەوپێشچونی پەیوەندی بازرگانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بوە (خنجی،بدون سال چاپ:٤٤٠).

کیاکسار سنوری دەوڵەتی میدیای تا ئەندازەیەك فراوان کرد، هەرگیز لەوە فراوانتر نەبو، بەو پەیمانە ئاشتیەی کە لەنێوان میدیا-بابل و لیدی بەسترا تاوەکو سێ دەیە ئەم دەوڵەتانە لەئاشتی و ئارامیدا بون، هاوسەرگیرییە سیاسییەکانی نێوان ئەم دەوڵەتانە وای کرد تاوەکو ماوەیەك بەئارامی لە تەنیشتی یەکتر بژین (جلیلیان،١٣٨٣: ٢٢).

چوارەم:سیاسەتی دەرەوەی ئەستیاگس

لەڕاستیدا لەسەردەمی پاشایەتی و ژیانی سیاسی و سەربازی کۆتا پاشای میدی زانیاری زۆرمان لەبەردەستدا نییە، چونکە ئەو سەرچاوانەی کە هەن باس لە کۆرشی دوەم(کۆرشی مەزن)٥٥٩-٥٣٠پ.ز لە کۆشکی ئەستیاگس دەکەن یان دوا ساڵەکانی پاشایەتی ئەستیاگس، بۆیە پێویستە لە ژێر ڕۆشنایی زانیارییەکان دەربارەی کۆرشی دوەمی فارسی، زانیاری سەردەمی ئەستیاگس؛ هەڵێنجێنین (Schmitt,1987: 874).

ئەستیاگس لەسەرەتای دەسەڵاتیدا ویستی درێژە بەو سیاسەتە فراوانخوازیانە بدات کە کیاکسار ئەنجامی دابو، بەڵام هەر زو تێگەیشت دۆخی ڕۆژئاوای ئاسیا و دەوڵەتانی دراوسێ ڕێگر بو لەم کارە، چونکە ئەگەر دەوڵەتی میدیا بیەوێت لە ڕۆژئاوا گەشە بکەن، ئەوا ناچاردەبن لەگەڵ دەوڵەتی لیدی و بابل شەڕ بکەن. دەوڵەتی لیدیا بەهۆی بونی پاشا ئالیات و کرزوس بەهێز بو و لەگەڵ یۆنانیەکان و میسریەکان پەیوەندییەکی دۆستانەی بەهێزیان هەبو، لەگەڵ ئەوەشدا کچی پاشا ئالیات شاژنی میدی بو. بابل خاوەنی پاشایەکی وەك نەبوخزنەسەر بو، کە خاوەن ئیرادەیەکی بەهێز بو (پیرنیا،١٣٩١: ١٧٩-١٨٠؛ رضاقلی،٢٠١٢: ٩٥)، پاشای بابل بە پێشبینیکردنی ئەگەری شەڕ لەگەڵ میدیا بەخێرایی دەستی دایە قایمکردنی پێگەکانی خۆی و دروست کردنی بیناکانی خۆپاراستن کە لە ریزی ئەواندا دەتوانین ئاماژە بەناوی دیواری مەزنی میدی و دەریاچەی مەزنی سیپار[٢٠]...تاد بکەین، شاری بابل لەهەمو لایەکەوە بە خەندەقێك دەوری گیرابو کە لە کاتی پێویستدا دەکرا بە ئاو پڕبکرێتەوە و پایتەخت بکاتە قەڵایەکی لەگیراننەهاتوی هاوشێوەی دورگەیەك لەنێو دەریادا (عەلی یێف،٢٠١٦: ٤٧٠)، لەگەڵ ئەوەشدا خوشکی پاشای میدی شاژنی بابل بو. لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی بەهێزی میدییەکانەوە لیدی و بابل نەیاندەویست بکەونە شەڕەوە لەگەڵ دەوڵەتی میدی. ئەوە بو نزیکەی سی ساڵ ئاشتی و ئارامی بەخۆیەوە بینی (پیرنیا،١٣٩١: ١٧٩-١٨٠).

دوای مردنی نەبوخزنەسر لەساڵی ٥٦١پ.ز بابل توشی بێ سەروبەری هات و لەماوەی شەش ساڵدا سێ پاشا بەدەسەڵات گەیشتن. لەئاکامدا نەبونائیدNabonidus[٢١](٥٥٦-٥٣٩پ.ز) لەسەر تەخت دانیشت، بابل سەردەمی شەڕە دژوارە نێوخۆییەکانی تێپەڕ دەکرد. هەلومەرج و بارودۆخی نوێ کە هاتبوە پێش، هێرش کردن بۆسەر سنورەکانی بابلی ئاسانتر دەکرد، بۆیە پاشای میدی هەوڵی داوە لەم هەلومەرجە کەڵك وەربگرێت (عەلی یێف،٢٠١٦: ٤٧٠)، پێدەچێت کۆمەڵێك قولەی پاسەوانی کە دەگەڕێتەوە بۆ میدییەکان لەڕۆژهەڵاتی ڕوباری دیجلە بۆ سەردەمی ئەستیاگس بگەڕێتەوە (بجنوردی،١٣٩٣: ٤٤١).

پێش بەدەسەڵات گەیشتنی نەبونائید، شەڕێکی قورس لەسەردەمی(نێریگ لیسار) [٢٢] ٥٦٠-٥٥٦پ.ز ڕویداوە، میدییەکان لە پێشتردا دەستیان بەسەر حەڕان دا کە لە باکوری میسۆپۆتامیا هەڵکەوتبو، گرتبو. دەستبەسەرداگرتنی حەڕان پەیوەندی بابل لەگەڵ سوریا و وڵاتانی دەریای ناوەڕاستی خستە مەترسیەوە، ئەگەرچی نەیتوانی بەتەواوی بیپچڕێنێت(عەلی یێف،٢٠١٦: ٤٧٠).

کۆرشی دوەم، ئەستیاگسی بەکەسێکی بێ بەزەیی و ستەمکار دەزانی، بۆیە شۆڕشی دژی ئەستیاگس کرد (اومستد،١٣٨٨: ٤٦؛زرین کوب،١٣٧٧: ١٠٥)،کۆرشی دوەم لە ناوچەیەك کە باجدەری میدییەکان بو گەشەی کرد، لەوسەردەمەدا نەبونائید پاشای بابل کە پەیوەندی لەگەڵ میدییەکان تێکچو بو و بوە هاوپەیمانی کۆرشی دوەم (گیرشمن،١٣٧٢: ١٣٢-١٣٣ ؛ زارع،١٣٩٥: ١٠٠-١٠١)، ئامانجی پاشای بابل لە هاوکاری کۆرشی دوەم دەربازبون بو لە مەترسی میدییەکان، چونکە پاشای بابل دەیویست دەست بەسەر حەڕاندا بگرێتەوە،[٢٣] بۆ ئەم مەبەستەش نابونائید بۆ هاوکاری کۆرشی دوەم چەند سوپایەکی جۆراوجۆری خستە ئامادەباشیەوە، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستیدا بچێت بە

هانایەوە (شاندرو،١٣٧١: ٧١؛شیرۆکی،٢٠١٩: ١٩١)، ئەستیاگس بۆ لەناوبردنی ئەم پەیوەندیەی(نابونائید و کۆرشی دوەم) بانگهێشتی کۆرشی دوەمی کرد (گیرشمن،١٣٧٢: ١٣٢)، لەلایەکەوە نابونائید لەم کاتەدا سودی وەرگرت و دەستی بەسەر حەڕان گرتەوە (اومستد،١٣٨٨: ٥٠)، تاوەکو بتوانێت بە ئاسانی لەگەڵ سوریا پەیوەندی ببەستێت (ایسرائیل،١٣٨٠: ٩٠).

بەپێی نوسراوی نەبونائید لەساڵی شەشەمی فەرمانڕەوایەتیەکەی کۆرشی دوەم بەسەر میدیەکان سەرکەوت (ارفعی،١٣٨٩: ٢٦-٢٧)، کەواتە ساڵی شەشەمی فەرمانڕەوایەتی نەبونائید ٥٥٠پ.ز بوە، کە کۆرشی دوەم بەسەر میدییەکان سەرکەوتوە (بروسیوس،١٣٨٨: ٥٨).

کۆتایی تەمەنی ئەم دەوڵەتە و خێرایی لەنێوچونی بوەتە هۆی سەرسوڕمانی توێژەران، لەنێوان(٦٠٦-٥٥٠پ.ز) واتە لەنێوان لوتکە و لەنێوچون تەنها ٥٦ساڵ مەودای هەیە، ئەم مەودایە بۆ فەرمانڕەوایەتی درێژە بەڵام بۆ تەمەنی دەوڵەت زۆر کورتە (گولیاموف،٢٠١١: ٢٨٩).

دەرئەنجام:

پاش خستنەڕوی توێژینەوەکەمان، گەیشتینە چەند دەرئەنجامێك، لەم خاڵانەی خوارەوە کورتی دەکەینەوە:

١- سنوری جوگرافیای دەوڵەتی میدیا پەیوەست بوە بە بەهێزی و لاوازی، سنوری ئەم دەوڵەتە لەوپەڕی بەهێزی خۆیدا لەباکورەوە قەوقازی باشوری بوە، باکوری ڕۆژئاوا کوردستانی باشوری ئەمڕۆ بوە، باشوری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچوك و باکوری سوریا بوە، لە ڕۆژئاواو و باشوری ڕۆژئاوا سنورەکانی ئەمڕۆی ئێران و عێراق، سنوری دەوڵەتی میدیا و بابل بوە.

٢- سیستەمی حکومڕانی دەوڵەتی میدی پاشایەتی بوە، بەڵام پێویستی دەوڵەت وا دەکات لەدواتردا بگۆڕێت بۆ سیستەمی حکومڕانی پاشایەتی سەربازی.

٣- سیاسەتی دەرەوەی دیاکۆ هاوپەیمانی بوە لەگەڵ دەوڵەتەکانی دەوروبەری لەوانە ئۆرارتۆیەکان، تاوەکو بتوانێت ڕوبەڕوی دەوڵەتی ئاشور ببێتەوە.

٤- لەسەردەمی فرائورتس سەرەتا سیاسەتی باوکی پەیڕەو دەکرد، هاوپەیمانییەکی لەگەڵ دەوڵەتانیماننا، ئەسکیتییەکان و کیمیرییەکان بەست دژ بە دەوڵەتی ئاشور، بەڵام لە هەوڵەکانی سەرکەوتو نابێت و لەجەنگێك لەلایەن ئاشورییەکانەوە دەکوژرێت.

٥- لەسەردەمی کیاکسار دەوڵەتی میدیا گەیشتە لوتکەی دەسەڵاتی خۆی و بە هاوپەیمانیەتی لەگەڵ دەوڵەتی بابل توانیان کۆتایی بە دەسەڵاتی دەوڵەتی ئاشور لەساڵی ٦١٢پ.ز بهێنن و ئەسکیتییەکان، مانایەکان و ئۆرارتۆییەکان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

٦- توندوتیژی و زوڵمی ئەستیاگس لەلایەك و ڕەوشی سیاسی و گۆڕانکارییەکانی ئەوسەردەمە لەلایەکی دیکەوە وای کرد دەوڵەتی میدی لەلایەن هەخامەنشینیەکانەوە کۆتایی پێبێت.

سەرچاوەکان:

ئەحمەد، جەمال ڕەشید و ڕەشید، فەوزی.(٢٠١١)، مێژوی کۆنی کورد، وەرگێڕانی:ملکۆ کەلاری، چاپی یەکەم، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.
ئەلخەلیل، ئەحمەد محمود.(٢٠١٣)، مەملەکەتی ماد، وەرگێڕانی:حەمە سەعید کەلاری، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریان، هەولێر.
بهزادی، ڕوقیە.(٢٠١١)، ئاریایی و نائارياییەکان لە ڕوانگەی کۆنی مێژودا، وەرگێڕانی:فەرهاد خۆشناو، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
تابانی،حەبیبوڵلای.(٢٠١٠)، هاونەتەوەی قەومی کورد و ماد، وەرگێڕانی:جەلیل گادانی، چاپی دوەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

جەمیل، کەلسومە.(٢٠٢١)، سەردەمانێك لە مێژوی دێرینی کورد، چاپی سێیەم، چاپخانەی تەفسیر، هەولێر.
سەرفراز، عەلی ئەکبەر و فەیرۆزمەندی، بەهمەن.(١٣٨٥)، دێرینەناسی و هونەر لەسەردەمە مێژویەکانی دەوڵەتی ماد و هەخامەنشی و ئەشکانی و ساسانی، وەرگێڕانی:وریا قانع، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.
شێرۆکی، بەدر ئیسماعیل.(٢٠١٩)، ناسنامەی دزراوی نەتەوەیەك، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.
علی یێف، ئیقرار.(٢٠١٦)، پاشایەتی ماد، وەرگێڕانی:سەلام ئیسماعیل پور، چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، تاران.
قەفتان، صالح.(٢٠٠٥)، مێژوی گەلی کورد لەکۆنەوە تا ئەمڕۆ، چاپی سێیەم، چاپخانەی ئۆفێستی شڤان، سلێمان.
مەخدوم، مەنسور.(بەبێ ساڵ)، گرنگی کورد و کوردستان لە قۆناغە مێژوییەکانی ئێران تا سەردەمی ئەفشاریە، وەرگێڕانی:ڕەفعەت مورادی، چاپخانەی ڕون.
الاحمد، سامی سعید و الهاشمی، رضا جواد.(دون تاريخ) تاريخ الشرق الادنى القديم(الايران و الاناضول)، بغداد.
اوتس، جون.(١٩٩٠)، بابل تاريخ مصور، ترجمة:سمير عبدالرحيم الجليلي، بغداد.
بكر، هاني عبدالغني عبدالله.(٢٠٠٥)، حركات التحرير في العراق القديم، بإشراف:حسين ظاهر حمود، رسالة الماجستير في التاريخ القديم، كلية الآداب في جامعة الموصل، موصل.
بورتر، هارفي،(١٩٩١)، موسوعة مختصر التاريخ القديم، الطبعة الأولى، القاهرة.
رزقانه، ابراهيم و الاخرون.(بدون تاريخ)، حضارة مصر و الشرق القديم، دار مصر للطباعه، مصر.
ساكز، هاري.(١٩٧٩)، عظمة بابل، ترجمة عامر سليمان، موصل.
سليم، احمد امين.(٢٠٠٠)، تاريخ العراق-إيران-آسيا الصغرى، دار المعرفة الجامعية، الاسكندريه.
علي، عادل هاشم.(دون تاريخ)، الدولة الميدية(٧٤٥-٥٥٠ق.م)أول إمبراطورية في إيران القديم، مجلة دراسات ايرانية، العدد١٣.
فخري، احمد.(١٩٨٠)، دراسات في تاريخ الشرق القديم(مصر و العراق-سوريا-اليمن-إيران)، مكتبة الأنجلو المصرية، مصر.
فرح، نعيم.(دون تاريخ) تاريخ الشرق الأدنى القديم(السياسي-الاجتماعي-الاقتصادي و الثقافي)، دار الفكر، دمشق.
گولياموف، صلوات.(٢٠١١)، آريا القديمة و كردستان الأبدية(الكرد من أقدام الشعوب)، ترجمة:إسماعيل حصاف، الطبعة الاول، مطبعة روژهەلات، هەولێر.
مهران، محمد بيومى.(١٩٩٠)، تاريخ العراق القديم، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية.
ارفعی، عبدالمجید.(١٣٨٩)، فرمان کورش بزرگ، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران.
اومستد، آلبرت تن یك.(١٣٨٨)، تاريخ شاهنشاهی هخامنشی، ترجمه:محمد مقدم،چاپ چهارم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
ایسرائیل، ژرار.(١٣٨٠)، کورش بزرگ بنیادگذار امپراتوری هخامنشی، ترجمه:مرتضی ثاقب فر، انتشارات ققنوس، تهران.
ایمانپور، محمد تقی.(بدون سال)، بررسی رابطه مادها و پارس ها پیش از ظهور امبراتوری هخامنشیان، پژوهش های تاریخی، دوره جدید، سال سوم، شماره چهارم.
بجنوردی، کاظم موسوی.(١٣٩٣)، تاریخ جامع ایران، جلد اول، چاپ اول، ناشر مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران.
بروسیوس، ماریا.(١٣٨٨)، شاهنشاهی هخامنشی از کوروش بزرگ تا اردشیر اول، ترجمه:هایده مشایخ، نشر ماهی، تهران.
بهزادی، رقیه.(١٣٨٩)، آریاها و نا آریاها در چشم انداز کهن تاریخ ایران، انتشارات طهوری، تهران.
پرویز، عباس.(بدون سال)، تاریخ دوهزاروپانصد ساله ایران، جلد اول، چاپ علی اکبر علمی.
پلاگ.(١٣٧٥)، انسان شناسی فرهنگی،ترجمه محسن ثلاثی، چاپ اول، انتشارات علمی، تهران.
پیرنیا،حسن.(١٣٩١)، تاریخ ایران باستان(تاریخ مفصل ایران قدیم)، جلد اول، انتشارات نگاه، تهران.
جلیلیان، شهرام.(١٣٨٣)، روابط ماد و لیدی، تاریخ، رشد آموزش تاریخ، شماره پانزدهم.
تالبوت، تامارا رایس.(١٣٧١)، سکاها، ترجمه:رقیه بهزادی، انتشارات یزدان، تهران.
خدادادیان، اردشیر.(١٣٨٣)، تاریخ ایران باستان(آریایی ها و مادها-هخامنشیان-سلوکیان)، جلد اول، انتشارات سخن، تهران.
خنجی، امیرحسین.(بدون سال)، بازخوانی تاریخ ایران زمین، جلد اول.
دیاکونوف، ایگور میخائیلویچ.(١٣٩٠)، تاریخ ماد، ترجمه:کریم کشاورز، چاپ دهم، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

رازی، عبدالله.(١٣٤٧)، تاریخ کامل ایران از تأسیس سلسله ماد تا عصر حاضر، چاپ چهارم، چاپخانه اقبال، تهران.
رجبی، پرویز.(١٣٨٠)، هزاره‌های گمشده(هخامنشیان به روایتی دیگر)، جلد دوم، چاپ اول، انتشارات توس، تهران.
رحمن، امامعلی.(٢٠١٩)، نگاهی به تاریخ و تمدن آریایی، چاپ دوم، نشر مهری، لندن.
رضاقلی، محمود.(٢٠١٢)، تاریخ سیاسی ایران باستان، سوئد.
رضائی،عبدالعظیم.(١٣٦٤)، تاریخ ده‌هزار ساله ایران، جلد اول، چاپ اول، انتشارات اقبال، تهران.
زارع، فریبا.(١٣٩٥)، حکمرانان مادی در متون نو آشوری(ارائه فهرست جدید از شاهان و حمرانان مادی)، فصلنامه علمی و پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا، سال بیست و ششم، شماره٣٢.
زرین کوب، روزبه.(بدون سال) بنیان گذاری اتحاد مادها و اهمیت منبع شناسی آن.
زرین کوب، عبدالحسین.(١٣٧١)، روزگاران یا گذشته باستانی ایران، انتشارات سخن، تهران.
زرین کوب، عبدالحسین.(١٣٧٧)، تاریخ مردم ایران(ایران قبل از اسلام-کشمکش باقدرتها)، انتشارات امیرکبیر، تهران.
سایکس، سرپرسی.(١٣٥٥)، تاریخ ایران، ترجمه سید محمود فخرداعی، جلد اول، چاپ دوم، کتاب فروشی زواره، تهران.
شاندرو، آلبر.(١٣٧١)، کورش کبیر، ترجمه:محمد قاضی، انتشارات زرین، تهران.
شهبازی، علیرضا شاپور،(١٣٥٠)، کورش بزرگ، چاپ اول، انتشارات دانشگاه دانشگاه پهلوی، شیراز.
شهمیری، مجتبی خوب.(١٣٨٧)، اوضاع سیاسی و اجتماعی شمال غربی ایران در قرن هفتم قبل از میلاد، راهنما:ژاله آموزگار، پایاننامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، قسم تاریخ، تهران.
قائمی، محمد.(١٣٤٩)، هخامنشیان در تورات، انتشارات تأیید، اصفهان.
کامرون، جورج.(١٣٧٢)، ایران در سپیده دم تاریخ، ترجمه:حسن انوشه، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
کرتیس، جان.(١٣٧٨)، ایران کهن، ترجمه:خشایار بهاری، نشر کارنگ، تهران.
گرانتوسکی، آ. و آخرون.(بدون سال)، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه:کیخسرو کشاورزی.
گرشویچ، ایلیا.(١٣٨٧)، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه:تیمور قادری، جلد دوم، قسمت اول، نشر مهتاب، تهران.
گیرشمن،رومن.(١٣٧٢)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه:محمد معین، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
مجیدزاده، یوسف.(١٣٧٦)، تاریخ و تمدن بین النهرین، جلد اول، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
مشکور، محمد جواد.(١٣٦٣)، ایران در عهد باستان(در تاریخ اقوام و پاشاهان پیش از اسلام)، چاپ چهارم، چاپ گلشن، تهران.
ملازاده، کاظم.(١٣٩٣)، باستان شناسی ماد، چاپ اول، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها مرکز تحقیق و توسه علوم انسانی، تهران.
ملازاده، کاظم و طاهری، معصومه.(١٣٩٤)، جغرافیای تاریخی ماد بعد از تشکیل پاشاهی و گسترش آن(٦١٢-٥٥٠ق.م)، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه زهرا، سال بیست و پنجم، شماره ٢٨، تهران.
ولی، وهاب و بصیری، میترا.(١٣٧٩)، ادیان جهان باستان، جلد سوم، چاپ اول، ناشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
Barnett, R.D.(1963), Xenophon and the wall of media, The Journal of Hellenic Studies, vol 83.
Herodotus.(1952), Histories, Eneyclopaedia, Britannica, Book1, Chicago.
Levine, L.D.(1974), Geographical Studies in the neo-Assyrian Zagross I.
Rogers, R.W.(1915), A History of Babylonia and Assyria, book3.
Schmitt, Rodigar.(1987), Encyclopaedia Iranica(Astyages), ed by E.Yarshater, vol.II.
Schmitt, Rodigar.(1987), Encyclopaedia Iranica(Deioces), ed by E.Yarshater, vol.VII.
Strabo.(1857), Geography, Translated by Hans Claude Hamilton and William Falconer, Book 2, Bohn.

پەراوێزەکان

١- میدییەکان: لە تەورات ناوی میدییەکان بە(مەدیانین) و لە نوسراوەکانی ئاشوریش بە(ئامادا-Amadai) و لە نوسراوە مێخیەکانیشدا بە(مادا-Mada) هاتوە و پیاهەڵدان بوە بۆ نەتەوەیەك یان گەلێك. ئەوەی گرنگە لەو هەمو سەرچاوانەدا، تەورات و نوسراوی ئاشوریەکان ناوی(میدیا) ناوبوە بۆ ناوچەیەك یان مەڵبەندێك نەك نەتەوەیەك، بەڵام هەرچی هیرۆدۆتس بو وەك نەتەوەیەك ناوی بردوە. بڕوانە:(علي،بدون سنه الطبع: ٥٠ ؛ جەمیل،٢٠٢١: ١٢٢-١٢٣).

٢- مانناییەکان: وڵاتی مانا لەباشوری دەریاچەی ورمێ بو کە بەشێکی گەورەی کوردستانی ئەمرۆی دەگرتەوە، دانیشتوانەکەی ئاسیایی بون و وەکو بەربەستێك لەبەردەم بەرەوپێش چون و بەرفراوانی سنوری میدییەکان وەستابون.بڕوانە:(بهزادی،٢٠١١: ٣١-٣٢).

٣- ئەلیپی: شانشینی ئەلیپی دەکەوتە رۆژئاوای زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و پایتەختەکەی نیسایی(کرماشان)بوە، خزمی نزیکی ئیلامیەکان و پاشماوەی گۆتی و کاسیەکان بون لە باکور. بڕوانە:(Levine,1974: 106)

٤- گیزل بوندا: ناوی ئەم ویلایەتە بۆ یەکەم جار لە نوسراوی شەمشی ئەدەدی پێنجەم لەدوەم لەشکرکێشی ساڵی٨١٥پ.ز هاتوە، دەکەوێتە ناحیەی بیجار لەسەر دەریاچەی ئورمیە. بڕوانە:(ملازادە،١٣٩٣: ١٥٧-١٥٨).

٥- پارسوا: یەکێکە لە ویلایەتەکانی دەوڵەتی میدی، بە سێگۆشەی نێوان سلێمانی و سەرپۆلی زەهاو و سنەی ئێستا.بڕوانە: Levine,1974: 112)

٦- ئورارتی: لەنوسراوی کۆن بەشێوەی خالدی و لەتەورات بەخەڵکی ئارارات وتراوە، نزیکەی سنوری جوگرافی ئەمرۆی ئەرمەنستانی دەگرتەوە، لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆیەمی پ.ز هاتنە ناو مێژوەوە. بڕوانە: (بهزادی،١٣٨٩: ١٧).

٧- ئەسکیتییەکان: زۆربەی توێژەران لەبارەی نەژادی ئەسکیتییەکان هاوڕان کە ئارییاین و لەنەتەوەی هیندوئەوروپیەکانن، لەناوچەی ئاسیای ناوەڕاست و قەوقاز و ڕوسیا و چەند بەشێك لە ئەوروپای ڕۆژهەڵات نیشتەجێ بون. بڕوانە(تالبوت،١٣٧١: ٣٤).

٨- ئێران:ناوی ئێران لە وشەی ئاریا(Airiya) وەرگیراوە، کە لە (ئاڤێستا) کتێبی پیرۆزی زەردەشتیەکان بە واتای وڵاتی ئاریان دێت، دواتر وشەی (ایرانشهر) بەکارهات، لەسەردەمی ساسانیەکان و یۆنانیەکانیش وشەی(Persia) بەکارهێنراوە. بڕوانە:(الاحمد و الهاشمي،بدون سنه الطبع: ٨١-٨٢).

٩- شەمشی ئەدەدی پێنجەم(٨٢٤-٨١١پ.ز): کوڕی شەلمانسەری سێیەمە چەند جارێك هێرشی کردوەتە سەر میدییەکان و بە گوێرەی تابلۆیەکی ئاشوری لە یەکێك لە هێرشەکانی ئاشوریەکان زیانێکی زۆریان بە میدییەکان گەیاند (٢٣٠٠)کەسیان کوشت و (١٢٠٠)شوێنی نیشتەجێ بونیان وێران کرد و (١٤٠)سوارەیان دەستگیرکرد. بڕوانە:(دیاکونوف،١٣٩٠: ١٥٩).

١٠- هانازیرۆکا: بەر لە یەکێتی نەتەوەی میدیای دیاکۆ، بەشێك لە گوندە میدیانشینەکانی میدیای ڕۆژئاوا لەژێر ناوی پاشانشینی(هانازیرۆکا) یەکیان گرتبو، توانیبویان لەو ڕێگاوە بەسەر تەنگ و چەڵەمە و ناکۆکیەکانی نێوانیاندا سەربکەون و ناوچەکانیان لەدەست درێژی لایەنەکانی دیکە بپارێزن، ئەوەش بێگومان ئەزمونێك بو بۆ دیاکۆ هۆز و گوند و ناوچە هاوپەیمانەکانی دیکە تاوەکو لەسەرەتادا بنکەی دەسەڵاتی خۆی لەسەر پێکەوەگرێدانی شەش هۆز بنیادبنێ. بڕوانە(شێرۆکی،٢٠١٩: ٤٣-٤٤).

١١- هۆزەکانی میدیا: هیرۆدۆتس ناوی شەش هۆزەکەی میدیای هێناوە؛کە(بوساBusae-پاراتکنیParetaceni-ستروخاتسStruchates-ئاریزانتیArizanti-بودیBudii-مەگیMagi)بون. بڕوانە:(Herodotus,1950: 101-102).

١٢- دیاکۆ: ناوی ئەم پاشایەی میدیا لە سەرچاوەی یۆنانی بەشێوەی(دیوکس-Deiokes) و لە نوسراوەکانی ئاشوری بەشێوەی(دئوکو-Da-a-a-uk-ku یان (دیوکو-Daiukku) و لە زمانی ئیلامی بەشێوەی(دیاوکاDa-a-ya-u-ka) هاتوە. بڕوانە:(Schmitt,1987: vol VII).

١٣- خشترپان: لەسەردەمی میدییەکان-هەخامەنشینیەکان و ساسانیەکان بە فەرمانڕەوای شارێك یان ویلایەتێك دەگوترا، ئەرکەکەی بریتی بو لە پاراستنی سنورەکان و ئاسایش و مامەڵەکردن لەگەڵ کاروباری کارگێڕی و دارایی دەوڵەت. بڕوانە:(میرسعیدی،١٣٩٠: ٢٤).

١٤- ئەستیاگس:هیرۆدۆت بە (ئاستیاگس)ناودەبات و لەسەرچاوە بابلیەکان بەشێوەی(ئەیختویگو)هاتوە. بڕوانە: Herodotus,1950: 106).

١٥- لەشەڕی خالولی-Halule: ئەو شەڕەبو کە لەنێوان پاشای ئاشور سەنحاریب و موشزب مەردۆك بەهاوکاری ئیلامیەکان لە خالۆلی(ڕۆژهەڵاتی ڕوباری دیجلە) لەشاری نیپور لەساڵی ٦٩١پ.ز ڕویدا و تێیدا سەنحاریب سەرکەوت بەسەر موشزب مەردۆك و گەڕاندیەوە بۆ شاری ئاشور. بڕوانە:(بکر،٢٠٠٥: ١٥٥).

١٦- کیمیرییەکان: لەباکوری قەفقاز و کەناری دەریای ئازوف ژیاون، بەڵگە ئاشوری و یۆنانیەکان، کیمیرییەکان و ئەسکیتییەکان بەیەك نەتەوە دادەنێن. بڕوانە:(بهزادی،٢٠١١: ٧٣-٧٤).

١٧- ئاشور: دەکەوێتە نزیکی دێی ئێستای شەرقە لە ڕۆژئاوی ڕوباری دیجلە. بڕوانە:(مهران،١٩٩٠: ٣٢٦).

١٨- نەینەوا: دەکەوێتە باکوری ڕۆژهەڵاتی شاری موسڵ. بڕوانە:(مهران،١٩٩٠: ٣٣٠).

١٩- ئەگەر ئەم هەواڵە ڕاست بێت خۆی و ژن و منداڵەکانی کردە قوربانی بۆ خودا، ڕەنگە تورەی خودا کەم بێتەوە و ئاشور ڕزگاری بێت، چونکە لەو سەردەمەدا بۆچونی خەڵکی وڵاتی دوروبار ئەوە بو کە هەر بەڵایەك کە بەسەریاندا دەهات، وەك بومەلەرزە-لافاو-شکست لەشەڕدا و نەخۆشی بەهۆی تورەی خوداوە بوە، دەیانزانی کە دەگەڕێتەوە بۆ هەڵەیەك کە لەلایەن ئەواندا ڕویداوە (خنجی،بدون سال چاپ:١٦٠-١٦١).

٢٠- سیپار: دەکەوێتە ٦٩کیلۆمەتری باکوری شاری بابل. بڕوانە:(Barnett,1963: 24).

٢١- نەبونائیدNabonidus: کۆتا پاشای دەوڵەتی بابلی نوێ بو، بەڕەچەڵەك ئارامی بوە و دایکی قەشەی خواوەندی سین بوە لە حەڕان، توانی شاری حەڕان لەدەستی میدییەکان ڕزگاربکات لەسالی ٥٥٣پ.ز و شکۆی دەوڵەتی بابلی لەوناوچە گەڕاندەوە، لەسالی ٥٣٩پ.ز لەلایەن کۆرشی دوەمی هەخامەنشینی کۆتایی بەدەسەڵاتی دێت. بڕوانە:(قائمی، ١٣٤٩: ٦٤).

٢٢- نێرگ لیسار: نەوەی ئەویل مەردۆکی پاشای بابل بو، بۆماوەیەکی کورت لەنێوان دو بۆ نۆ مانگ پێش پاشا نەبونائید پاشای بابل بوە و لەپلانێکدا کوژراوە. بڕوانە:(سليم،٢٠٠٠: ٢٣٥).

٢٣- لەکاتی ڕوبەڕوبونەوەی میدییەکان لەگەڵ ئاشورییەکان، میدییەکان شاری حەڕانیان داگیرکرد و بینای پەرەستگای(ئەهول هول) کە بۆ نزای خودای(سین)بو زیانی پێگەیشت، نابۆنید هەمیشە دەیویست ئەم پەرەستگایە چاك بکاتەوە، هۆکارەکەی هۆگری نابۆنید بۆ خودای سین و گەڕانەوەی پەرەسەندنی ئابوری ناوچەی حەڕان بو، بەڵام حەڕان لەژێر دەسەڵاتی میدییەکان بو و نابۆنید توانای ڕوبەڕوبونەوەی ئەوانی نەبو، تاوەکو ئەوکاتەی میدییەکان سوپای خۆیان بۆ ڕوبەڕوبونەوەی فارسەکان نارد، نابۆنید توانی پەرەستگاکە سەر لەنوێ چاك بکاتەوە.بڕوانە:(ارفعی،١٣٨٩: ٢٦-٢٧).